

[illegible]

DE MARKE

Orgaan van de Oudheidkundige Vereniging "De Marke"
Beekbergen - Brummen - Eerbeek - Hall - Klarenbeek - Loenen

18^e jaargang (1994)

Samenstelling van het bestuur:

H. Phielix, Meengatstraat 108, 6971 VH Brummen,
tel. 05756 - 2068 *voorzitter*

R.W.P. de Vries, H.A. Grizellstraat 21, 6961 DN Eerbeek,
tel. 08338 - 51033 *secretaris*

J. Zengerink, Rhienderensestraat 53, 6964 BH Hall,
tel. 08338 - 51960 *penningmeester*

L.M. Helfferich - van der Kleij, Boerhaavelaan 66, 6961 ZW Eerbeek,
tel. 08338 - 51691

W.T.M. Klomp, Langschoten 71, 7371 EP Loenen,
tel. 05765 - 2276 *bibliothecaris*

J.R.B.W. Krepel, Vijverweg 2, 7382 BV Klarenbeek,
tel. 05761 - 1330

J.A. de Ruiter, Narcisstraat 23, 6971 AW Brummen,
tel. 05756 - 4062

Samenstelling van de redactiecommissie:

J. Coenraads, Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek,
tel. 08338 - 52636

B. Derksen, Volmolenweg 4, 6961 VN Eerbeek

M.B.J. Kobussen, Voorsterweg 85, 7371 EK Loenen,
tel. 05765 - 1558

J.A. de Ruiter, Narcisstraat 23, 6971 AW Brummen,
tel. 05756 - 4062 *eindredacteur*

VOORWOORD

Voor u ligt de 18de jaargang van ons mededelingenblad. Hoewel het de bedoeling is dat dit jaarlijks aan het begin van de maand mei verschijnt lukt dat niet altijd. Eén van de oorzaken is dat de redactie streeft naar een blad dat niet alleen voldoende inhoud heeft, maar ook de nodige kwaliteit. Om een artikel te leveren dat aan beide eisen voldoet moet soms meer tijd gestoken worden in onderzoek dan in het schrijven van het verhaal zelf.

Laat het vorenstaande niemand ervan weerhouden haar of zijn bijdrage bij de redactie in te leveren met de gedachte dat die "onder de maat" zou zijn. Ons mededelingenblad biedt ruimte én voor artikelen die het resultaat zijn van uitgebreid archiefonderzoek én voor minder diepgaande, maar onderhoudende bijdragen.

de redactiecommissie

INHOUDSOPGAVE

"Quo vadis, Liudgere?" *H.W. Schut*

Het ontstaan van de algemene begraafplaatsen
te Brummen en Hall *J.A. de Ruiter*

Grepen uit de geschiedenis van de Hervormde gemeente
te Brummen (II) *J.A. de Ruiter*

Huize "Rhienderstein" te Rhienderen bij Brunmen *J. Harenberg*

Boek in voorbereiding betreffende de oorlog 1940-1945
in de gemeente Brummen *P.H.L. Willemsens*

125 jaar geleden in marke-dorpen (II) *M. Kobussen*

Ontginning Loenermark:
werkverschaffingsproject in jaren dertig *M. Kobussen*

“QUO VADIS, LIUDGERE?”

*“Niet allen geschiedschrijvers was het gegeven, de eerste bronnen te raadplegen der gebeurde zaken, welker verhaal zij boekten. Velen schreven wat hunne voorgangers te boek gesteld hadden, zonder naar die bronnen om te zien, immers zonder met dezelve het verhaal der gebeurtenissen te vergelijken, of dat aan de regelen eener gezonde oordeelkunde te toetsen, en niet moeielijk zou het zijn, gansche boekdelen te vullen, met de vermelding der dwalingen, die op deze wijze verspreid zijn geworden.” (1)**

Deze kleine bijdrage wil aan de hand van een aantal vragen die betrekking hebben op de relatie Liudger - Hall illustreren welke problemen de historicus kan tegenkomen bij zijn poging het verleden te reconstrueren. Of liever gezegd, welke problemen de historicus zichzelf *bewust* op de hals *moet* halen, wil hij tot een verantwoord beeld van dat verleden komen.

Bij een historisch onderzoek (en feitelijk bij elk wetenschappelijk onderzoek) wordt een te onderzoeken onderwerp altijd benadert vanuit een bepaald perspectief. Dit is *altijd* het geval, ook al is de onderzoeker zich daarvan niet bewust. Maar louter het feit dat hij een subjectief mens is, betekent dat hij de “wereld” alleen op *zijn* manier kan benaderen. Hij heeft een bepaald beeld van zijn leefomgeving, en dat is niet noodzakelijkerwijs gelijk aan dat van een ander, misschien zelfs in principe ongelijk. Dit beeld is bepalend voor de manier waarop hij naar de dingen kijkt. De uitkomsten van elk historisch onderzoek worden dan ook gekleurd door deze speciale en individuele manier van waarnemen, dat wil zeggen historisch onderzoek is altijd *subjectief*.

Bij zijn wens een beeld van het verleden te krijgen wordt de historicus geconfronteerd met het bijkomende probleem, dat de bronnen die hij gebruikt, en de feiten die daarin vermeld worden, nooit voor zichzelf spreken; zij moeten geïnterpreteerd worden. Want het is de taak van de historicus ze in een bepaald kader te plaatsen om ze begrijpelijk te maken (we kunnen dat als het *raison d'être* van de historicus beschouwen).

Maar hoe kan hij dat doen vanuit zijn subjectieve beschouwingswijze? Blijft het daarbij, dan zou het historisch onderzoek slechts beperkte waarde hebben: voor de individuele onderzoeker of hoogstens een kleine groep gelijkgestemden. De historicus moet proberen, ondanks het gegeven dat hij van nature subjectief is, zo objectief mogelijk te zijn. De enige manier om dit te bewerkstelligen is door zich te allen tijde bewust te zijn van zijn subjectiviteit. Dat lijkt misschien evident, maar blijkt soms in de praktijk toch lastig op te brengen en vol te houden te zijn. De historicus is er echter toe veroordeeld en zal zich deze moeite moeten getroosten.

*) De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de noten aan het eind van het artikel

In de praktijk betekent dit dat de historicus het te bestuderen onderwerp benadert door het stellen van vragen. De belangrijkste daarvan is natuurlijk de algemene vraag- of probleemstelling. Maar deze lokt tal van andere vragen uit. En de historicus zal, als hij zichzelf en zijn onderwerp serieus neemt (en daar gaan we van uit) al die vragen moeten proberen te beantwoorden. Ja, hij moet het zichzelf zo moeilijk mogelijk maken door zelf allerlei mogelijke vragen die met zijn onderwerp verband zouden kunnen houden te bedenken. Vanuit en met behulp van zoveel mogelijk invalshoeken probeert hij zich in te leven in de wereld die het onderwerp oproept.

En dat niet alleen. De historicus moet zelf tegenwerpingen aanvoeren bij zijn theorie over een bepaald onderwerp. Zoals in een juridisch proces de aanklager de bewijslast draagt, zo heeft ook een historicus de plicht zijn theorieën te beargumenteren en met bewijzen te staven. Daarbij moet hij niet verzuimen aan te geven waarop die bewijzen en argumenten gebaseerd zijn, zodat de mogelijkheid tot controle aanwezig is. (Kortom, hij moet zijn bronnen noemen, en het liefst ook aangeven waar die te vinden zijn.) Anders gezegd de historicus moet bij zijn beweringen de mogelijkheid inbouwen tot op z'n minst *verificatie*, en op z'n best *falsificatie*. Hij moet zelf op zoek gaan naar zaken die zijn theorie eventueel onderuit kunnen halen (2). De historicus is dus zijn eigen advocaat en aanklager. Daarbij ligt de nadruk op zijn "functie" als *advocatus diaboli*.

Een zelfde kritische houding moet hij aannemen ten aanzien van de meningen en beweringen van anderen (dus ook ten opzichte van de mijne in dit artikel). Iets dergelijks suggereerde Nijhoff al in 1830 in het citaat aan het begin van deze bijdrage. Aan een dergelijke instelling is eigenlijk een ieder gehouden die op enigerlei wijze een bijdrage wil leveren aan de geschiedschrijving. Het maakt daarbij niet uit of die bijdrage nu voortkomt uit "hobbyisme" of uit "professionalisme"; in beide gevallen heeft men dezelfde "*historische waarheid*" (3) voor ogen. We kunnen het nog iets scherper stellen: een verhaal vertellen is leuk - graag zelfs -, maar als men tegelijkertijd de pretentie heeft daarmee geschiedschrijving te bedrijven, dan mag het daarbij niet blijven.

In het volgende hoop ik deze wat theoretische bespiegelingen te verduidelijken door het signaleren van enkele voetangels in de grond die men betreedt wanneer men verband probeert aan te tonen tussen het optreden van de heilige Liudger en het oostveluwse kerkdorp Hall. Sommigen van de lezers zullen al wel (en misschien meer) vertrouwd zijn met de problematiek rond Liudger en Hall, en zelfs een antwoord weten op de hier gestelde vragen. Maar het gaat mij hier meer om het aan de orde stellen van die vragen en het expliciteren van mijn gedachtengang, dan om de oplossing van de problematiek. Ik zal echter een poging tot een eerste aanzet daartoe niet schuwen.

In dit jaar waarin de plaats Brummen het feit herdenkt dat zij 1200 jaar geleden voor het eerst genoemd wordt in een oorkonde, zal ook de vermeende relatie tussen Hall en St. Liudger weer de nodige aandacht krijgen (4). Immers, in de oorkonde, waarvan de inhoud door een afschrift in het zogenaamde *Cartularium Werthinense* bewaard is gebleven, speelt Liudger een hoofdrol (5). Sinds jaar en dag wordt er daarnaast een relatie veronderstelt tussen deze "eerste apostel van Friesen bloede" (6) en het door hem gestichte klooster van Werden enerzijds, en het dorp Hall anderzijds. Nu is deze veronderstelling op het eerste gezicht niet zo vreemd. Per slot van rekening is Liudger geen onbekende in de oostgelderse contrerien, en de plaatsnaam "Hall" (in de verwante vorm "Halle") komt voor in de documenten uit de voormalige, door Liudger gestichte, benedictijner abdij van Werden (7).

Maar met deze constatering, waarop men soms hele historische reconstructies baseert (bijv. de stichting van de Hallse kerk door Liudger persoonlijk; Hall als centrum van Liudgers geloofsverkondiging), zijn we ook al meteen aanbeland bij de kern van de hier te behandelen problematiek. Voor alle duidelijkheid: ik wil (en kan) niet bij voorbaat beweren dat er geen relatie tussen Liudger en Hall bestaat. Er zijn echter voor we daar gefundeerde uitspraken over kunnen doen nog wel enkele problemen op te lossen. Zonder een bevredigende oplossing daarvan verliezen alle daaruit gemaakte gevolgtrekkingen aan zeggingskracht.

Waar gaat het mij om? Allereerst om de vraag hoe wij eigenlijk weten dat de kerk van Hall in de prereformatorische tijd gewijd was aan de heilige Liudger (verlatiniseerd tot Ludgerus). Ten tweede om de vraag naar de identificatie van de plaatsnaam Hall: hoe weten wij dat met het "Hall" of "Halle" in de oude documenten het oostveluwse dorp bedoeld is? Zoals dr. D. Otten stelt in zijn werk over de etymologie van oostveluwse plaatsnamen, komt de naam "Hall" (of verwante vormen daarvan) relatief vaak voor (8). In verband met Liudger zou het Achterhoekse Halle in de gemeente Zelhem ook een kandidaat kunnen zijn. In en rond Zelhem heeft Liudger toch ook de nodige activiteiten ontplooid (9). Ten derde om de vraag hoe wij ons de relatie tussen Hall en Werden precies voor moeten stellen. Dit houdt natuurlijk direct verband met het zogenaamde collatierecht (10) dat de abt van Werden naar verluidt met betrekking tot Hall had. Deze vraag is des te relevanter, omdat uit tenminste één bron blijkt dat het collatierecht minder onomstreden was dan men geneigd is aan te nemen.

Deze vragen liggen, gelijk een Gordiaanse knoop, ineen verstrengeld; ze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De één draagt (een deel van) de oplossing van de ander in zich. Het zwaarst weegt echter de tweede vraag: die naar de identiteit van de in de documenten genoemde plaats Halle. Als we die niet kunnen oplossen, dan kunnen we ook geen definitief antwoord op de andere vragen geven. Want, hoewel het vrij eenvoudig is aan te tonen dat er in een plaats Halle een aan de heilige Ludgerus gewijde kerk heeft gestaan, weten we nog niet of

daarmee het oostveluwse Hall bedoeld is. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de derde vraag.

Hoe gaan we nu vervolgens te werk? We kunnen natuurlijk op goed geluk in de literatuur die ons onder ogen komt, gaan zoeken, in de hoop dat we de sleutel zullen vinden. In methodologisch opzicht is het echter beter, omdat we dan gerichter kunnen zoeken, van te voren een kader te scheppen waarop we een verwachtingspatroon kunnen baseren, en aan de hand waarvan we misschien bij voorbaat al een aantal zaken kunnen uitsluiten.

Omdat het gehele vragencomplex zich feitelijk concentreert rond de problematiek van de kerkelijke organisatie, is het logisch te veronderstellen dat we ons bronnenmateriaal in eerste instantie in die richting moeten zoeken. Eventuele "seculiere" bronnen kunnen we dus voorlopig even buiten beschouwing laten. (Hoewel we daar, als algemeen principe, natuurlijk niet al te rigide aan vast moeten houden, omdat kerk en staat in de Middeleeuwen nauw met elkaar verbonden waren; ze groeiden als het ware na de val van het Westromeinse Rijk samen op.)

Daarnaast heeft de vraagstelling een duidelijk geografische dimensie. We moeten dus de context waarin de plaatsnaam Hall(e) in de bronnen verschijnt nadrukkelijk bij het onderzoek betrekken (11), in de hoop dat die ons een aanwijzing geeft omtrent de ligging van Hall(e).

Het mag, denk ik, wel als bekend worden verondersteld dat het Gelderse gebied eertijds (tussen de tijd van Karel de Grote en het midden van de 16e eeuw) verdeeld was over vier bisdommen: Utrecht, Luik, Keulen, en Munster (12). Nu liggen in deze bisdommen enkele plaatsen met de naam "Hall(e)" (13). Maar deze vallen allemaal buiten het Gelderse gebied, behalve twee: Hall en Halle in respectievelijk de heden-daagse gemeenten Brummen en Zelhem (14). We zullen nog zien dat in de bronnen die we gebruiken "Halle" in een "Gelderse" context verschijnt.

In de prereformatorische tijd vielen de gebieden waarin het oostveluwse Hall en het Achterhoekse Halle liggen onder respectievelijk de bisdommen Utrecht en Munster (15). Na 1559 kwamen beide gebieden, samen met andere plaatsen op de oostelijke Veluwe en in de Achterhoek, onder het nieuw gevormde bisdom Deventer (16). In het bronnenmateriaal dat van dit bisdom bewaard is gebleven is slechts sprake van één plaats "Halle" in een context waarin het niet nader gelocaliseerd is, maar waarin wel een mogelijke aanwijzing gegeven wordt in welke richting gezocht moet worden.

Aangezien zowel Hall als Halle, of althans de gebieden waarin ze liggen, tot dit nieuwe bisdom gingen behoren, biedt dit materiaal geen uitsluitel over welke plaats bedoeld is. We mogen wat dat betreft wat meer verwachten van eventuele bronnen uit de bisdommen Utrecht en Munster. Naar verwachting zal men (als de naam daarin voorkomt) in de Utrechtse bronnen het oostveluwse Hall bedoelen, en in de Munsterse het Achterhoekse Halle.

Ook het materiaal uit Werden is voor ons doel slechts bruikbaar voor zover dit het "Halle" ondubbelzinnig in een Veluwe dan wel een Achterhoekse context plaatst. Ook hierin is slechts sprake van één "Halle" (er wordt althans geen onderscheid gemaakt tussen twee plaatsen met die naam, wat wel te verwachten zou zijn als het klooster van Werden bezittingen had in beide plaatsen). Evenals de informatie uit het bisdom Deventer is het Werdense materiaal vooralsnog slechts als additioneel te beschouwen.

Al met al zijn we dus op zoek naar een plaats Hall(e) met een aan Liudger gewijde kerk, die in een duidelijk geografisch kader is geplaatst en waarvan de ligging uit de tekst van de bron of uit de context waarin de bron zelf staat, blijkt.

Voor zover ik heb kunnen nagaan, is prereformatorische informatie over een kerk in "Halle" in drie richtingen te vinden (wat de kenners ongetwijfeld bekend in de oren zal klinken). In twee gevallen wordt vermeld dat die kerk gewijd was aan de hl. Ludgerus. Het gelukkige toeval wil dat één van de drie bronnen, ook nog de oudste, afkomstig is van het bisdom Utrecht.

In de uit 1395 bewaard gebleven jaarrekening van de Domfabriek van het bisdom Utrecht, komt de naam "Halle" voor (17). Het gaat hierbij om een lijst van inkomsten, waarbij de kerken — genoemd naar de plaatsen waarin ze staan — waarvan die inkomsten genoten worden, geordend zijn naar de dekanaten waaronder ze vallen. "Halle" staat in een kolom met als titel "Et in decanatu Velue de xli ecclesijs", d.w.z. "(inkomsten) uit 41 kerken in het dekanaat Veluwe", waarna de opsomming volgt van de diverse plaatsen en de waarde van de respectievelijke inkomsten. De relatie met een patrocinium van de hl. Ludgerus wordt niet gelegd. Toch levert de context bruikbare gegevens. Doordat de plaatsnamen onder een hoofd met een dergelijke mededeling zijn geplaatst, impliceert dit ook de aanwezigheid van een kerk in "Halle". Bovendien is de geografische omgeving nader bepaald: het dorp ligt in het dekanaat Veluwe. Mocht dit nog niet overtuigend genoeg zijn, dan laat de identiteit van de andere opgesomde plaatsen geen enkele twijfel bestaan over de localisering van "Halle". In de lijst vallen o.a. te onderscheiden: Rhenen, Heteren (18), Wolfheze, Arnhem, Velp, Rheden, Otterlo, Spankeren, Brummen, Voorst, Vaassen. Het ligt, dunkt me, voor de hand dit "Halle" gelijk te stellen met Hall. Een detail van deze lijst is bij dit artikel afgebeeld.

De vermelding van "Halle" in het bronnenmateriaal van het bisdom Deventer, staat in het kader van een visitatieverslag uit 1572 (19). Dit verslag werd opgesteld in opdracht van de toenmalige bisschop Aegidius de Monte (ofwel Gilles van den Bergh), die in 1571-1572 zijn bisdom bezocht om zich op de hoogte te stellen van de situatie in de diverse parochies. De afzonderlijke visitatieverslagen geven daarvan een zakelijk overzicht. Zo wordt vermeld aan wie de kerk gewijd was, wie de pastoor was, wie het collatierecht had, hoeveel de

inkomsten bedroegen, etc.. In het geval van "Halle" blijkt de kerk als patroon de heilige Ludgerus te hebben. Als pastoor staat Joannes Uchelen genoteerd, en de koning van Spanje blijkt het collatierecht te hebben ("Collator Regia Majestas"). Tevens is er sprake van een vicarie van de heilige maagd Maria, waarvan echter op het moment van de visitatie de inkomsten ontoereikend zijn om daarvan een afzonderlijke vicaris te onderhouden. Voor zover het de interne situatie in "Halle" vlak voor de reformatie betreft, is dit de meest informatieve bron die we hebben. Wat betreft de localisering van "Halle", is het interessant, dat het verslag aangeeft dat de bisschop zelf de plaats niet bezocht heeft, maar dat de pastoor naar Voorst is getrokken om hem daar verslag uit te brengen. Ik ga ervan uit — dat lijkt me geen al te boude veronderstelling —, dat als dit verslag betrekking zou hebben gehad op het Achterhoekse Halle, de desbetreffende pastoor niet naar Voorst getrokken zou zijn. Per slot van rekening werd tijdens de visitatieronde ook de Achterhoek aangedaan; voor een eventuele pastoor uit Halle zou zich dan een betere gelegenheid hebben voorgedaan.

In het voorgaande was al even sprake van het collatierecht. Dit voert ons naar de derde bron, die uit Werden. In feite bestaat deze bron uit een combinatie van gegevens, omdat het terug verwijst naar eerdere stukken. Het stamt weliswaar uit de late 16e eeuw, maar het heeft betrekking op handelingen in 1492 en 1559 (20). Vandaar dat ik het hier gemakshalve ook als prereformatorisch kwalificeer. Het gaat om een register van de Werdense abt Heinrich Duden (1573-1601) waarin deze zich het collatierecht voorbehoudt van een aantal met name genoemde kerken waaronder de "S. Lutgeri in Halle". De andere kerken staan in plaatsen die op de Veluwe (o.a. "in Dornspick super Veluam") en in de Achterhoek gelegen zijn ("S. Lutgeri in Selheim up der Gouwe prope Dotichem, S. Lutgeri in Wichmunde super Islam"). Bij "Halle" staat echter geen nadere geografische aanduiding, en dus blijven we bij deze bron in onzekerheid over de localisering. In combinatie met de andere twee bronnen lijkt me echter de stelling wel te verdedigen dat ook met dit "Halle" het oostveluwse Hall bedoeld is. Het voorbehoud van het collatierecht werd gemaakt naar aanleiding van het verpanden in 1492 en verkoop in 1559 van de "Erffguedere auff Velauen und Bethauwen zu Randtwick..." door het klooster van Werden aan het klooster Abdinghof te Paderborn. Hierbij gaat het om bezittingen ten westen van de IJssel. Wellicht dat een nader onderzoek naar de verhouding tussen de verpande c.q. verkochte goederen en het collatierecht van de genoemde kerken (waartoe ik nog niet in de gelegenheid ben geweest), extra aanwijzingen zou kunnen opleveren. Een ander probleem dat dan opgelost zou moeten worden, is de discrepantie die er met betrekking tot het collatierecht bestaat tussen de bron uit Deventer en de bron uit Werden. Beide bronnen dateren uit nagenoeg dezelfde tijd, toch noemt de één de koning als collator en de ander de abt van Werden. Zoals dr. J.S. van Veen in een brief uit 1905 aan een niet met name genoemde adressant al vermoedde, bestond er waarschijnlijk een geschil tussen de koning van Spanje als hertog van Gelre en de abt van Werden over het Hallse collatierecht (21). Misschien speelden de reformatie-perikelen ook een rol.

We zien dus dat de bovengenoemde bronnen een indicatie geven van de ligging van het dorp "Halle", en de aanwezigheid van een Liudger-kerk aldaar. Een ondubbelzinnig en definitief *bewijs* bieden ze echter niet. Voor zover dat *überhaupt* te verkrijgen is, zouden we daarvoor de problematiek in een groter verband moeten bestuderen. De historische gegevens van de dorpen Hall en Halle zouden tegen elkaar afgezet moeten worden. Ook dan laten we ons weer leiden door vragen: vormde Halle ooit een zelfstandige parochie (we kunnen ervan uitgaan dat dat bij het "Halle" in de oude documenten het geval was)?; heeft het dorp Halle een middeleeuwse kerk?; zijn er restanten van oudere kerken gevonden? In het kader van dit artikel, dat slechts een eerste aanzet tot een kritische beschouwing van de uitgangspunten voor de kerkgeschiedenis van Hall wil zijn, zou een dergelijk exposé te ver voeren.

Hoewel we dus geen volledige zekerheid hebben, kunnen we denk ik op grond van wat de bronnen ons mededelen wel aannemen dat het "Halle" betrekking heeft op het oostveluwe kerkdorp Hall. Dit wordt nog versterkt als we bedenken dat de in de vorige alinea gestelde vragen, toegepast op Hall, positief beantwoord zouden kunnen worden (22).

Zoals gezegd lijkt het dus niet al te gewaagd het "Halle" in de documenten met Hall te identificeren; de argumenten zijn in ieder geval van dien aard, dat zij deze identificatie-hypothese *verifieerbaar* maken. Voor verder onderzoek naar de *oorsprong* van de relatie tussen Liudger en Werden enerzijds en Hall anderzijds zou ik nog het volgende in overweging willen geven.

In het middeleeuwse bisdom Utrecht zijn slechts weinig patrocinia van de hl. Ludgerus (vijf kerken) (23). Dat dit geen toeval van overlevering is, wordt bevestigd door het aanvankelijke ontbreken van Liudgers naam in diverse kerkelijke calendaria. Het is daarom mijns inziens zeker legitiem een speciale relatie te veronderstellen tussen die kerken die wel aan Ludgerus gewijd zijn en Liudger. Daarmee is echter niets gezegd over de genese en de aard van die relatie. Deze zou terug kunnen gaan op de historische persoon Liudger of op het klooster van Werden, want een patrocinium van Ludgerus hoeft niet te betekenen dat Liudger de kerk persoonlijk gesticht heeft. De kerk kan later gesticht zijn vanuit Werden op grond die het klooster ter plekke bezat.

Misschien dat bij een dergelijk onderzoek het nederzettingstype dat Hall vertegenwoordigt ook nog een aanwijzing zou kunnen opleveren. Heeft Hall de oorspronkelijke nederzettingvorm (met de kerk excentrisch ten opzichte van de dorpskern en aan de rand van het enkcomplex (24)) bewaard? Of is dit juist een aanwijzing voor de bouw van de kerk later in de Middeleeuwen?

Ook de eventuele relatie tussen Hall en Wichmond zou interessant kunnen zijn. In een 12e eeuwse afschrift van dezelfde oorkonde uit 794 waarop Brummen dit jaar de festiviteiten baseert wordt ook "Halle" genoemd (25). Daar waar in het oudere (en

betrouwbaardere) boven genoemde afschrift aan Liudger grond bij Wichmond geschonken wordt, daar laat dit afschrift zich lezen als zouden de geschonken stukken grond gelegen zijn "in villa qui dicitur Witmundi et Halle". Hoewel dit vrijwel zeker een latere toevoeging is (een interpolatie) en dus niet betekent dat Hall ook reeds in 794 genoemd wordt, duidt het misschien wel op een relatie tussen Hall en Wichmond in later tijd.

Met deze schets van de problematiek rond Liudger en Hall hoop ik het belang van het stellen van vragen enigszins te hebben onderstreept. Dat de historicus zich daarbij onherroepelijk problemen op de hals haalt, moet hij accepteren. De geschiedenis is alleen maar op die manier te achterhalen.

Dat geldt ook voor het reconstrueren van de wegen die Liudger en de verering van zijn persoon hebben afgelegd. We moeten iedere mogelijkheid om daar achter te komen uitsluiten, en niet bij voorbaat iets uitsluiten. Zo zouden we al het bronnenmateriaal moeten benaderen met de vraag in het achterhoofd, die we eigenlijk aan Liudger zelf zouden willen stellen, en die feitelijk de kwintessens van dit artikel is: "Waarheen gaat gij, Liudger?". Deze vraag impliceert meer en is minder vrijblijvend dan men op het eerste gezicht zou denken.

Noten

- 1). I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd* (6 dln.), Arnhem 1830-1875, deel I (1830), p. I van het "Voorberigt".
- 2). De hypothese dat alle zwanen wit zijn, om met de wetenschapsfilosoof Karl Popper te spreken, wordt niet bewezen door het vinden van witte zwanen, maar doordat men geen zwarte zwanen kan vinden. Daar moet men dan ook naar op zoek gaan. Dat is wat bedoeld wordt met "falsificatie". Voor geïnteresseerden: zie bijv. K.R. Popper, *The Poverty of Historicism*, London 1961 (3). (Om de ornithologen onder u gerust te stellen: deze zwanen-hypothese is slechts een voorbeeld, in werkelijkheid blijkt zij niet te kloppen.)
- 3). Het doet er daarbij niet toe of men die überhaupt kan bereiken. Het feit dat men die wil bereiken, is voldoende aanleiding om uiterst conscientieus met de stof om te springen.
- 4). Het is in dit verband misschien wel aardig om de totaal afwijkende mening van Albert Delahaye te noemen. In zijn boek *Holle Boomstammen. De historische mythen van Nederland, ontleend aan Frans Vlaanderen* (Tournhem/Zundert 1980) en in eerdere publicaties zette hij de vaderlandse geschiedenis op z'n kop door te beweren dat het grootste deel van de vroeg-middeleeuwse geschiedenis die de historici in Nederland projecteren, in

feite plaatsvond in noord-Frankrijk. Zo beweert hij bijv. ook, dat met "Brimnum" in de tekst die dit jaar in Brummen centraal staat, niet Brummen bedoeld is, maar het Noordfranse Brimeux. Volgens hem zou het oorspronkelijke door Liudger gestichte klooster van Werden (Werethina) aan de Franse noordwest-kust hebben gestaan. Bij de invallen van de Noormannen, na Liudgers dood, zou de kloostergemeenschap zijn gevlucht om aan de Ruhr opnieuw een klooster te stichten met dezelfde naam. Delahaye meent dat de geschiedenis van Liudger zich grotendeels in noordwest-Frankrijk afspeelde. Door de omvang en complexiteit van de materie kan ik op deze kwestie hier niet nader ingaan. Delahaye's theorie is in essentie gebaseerd op doublures in de toponymie. Opgemerkt zij dat Delahaye's visie geen bijval heeft gekregen van de "traditionele" historici.

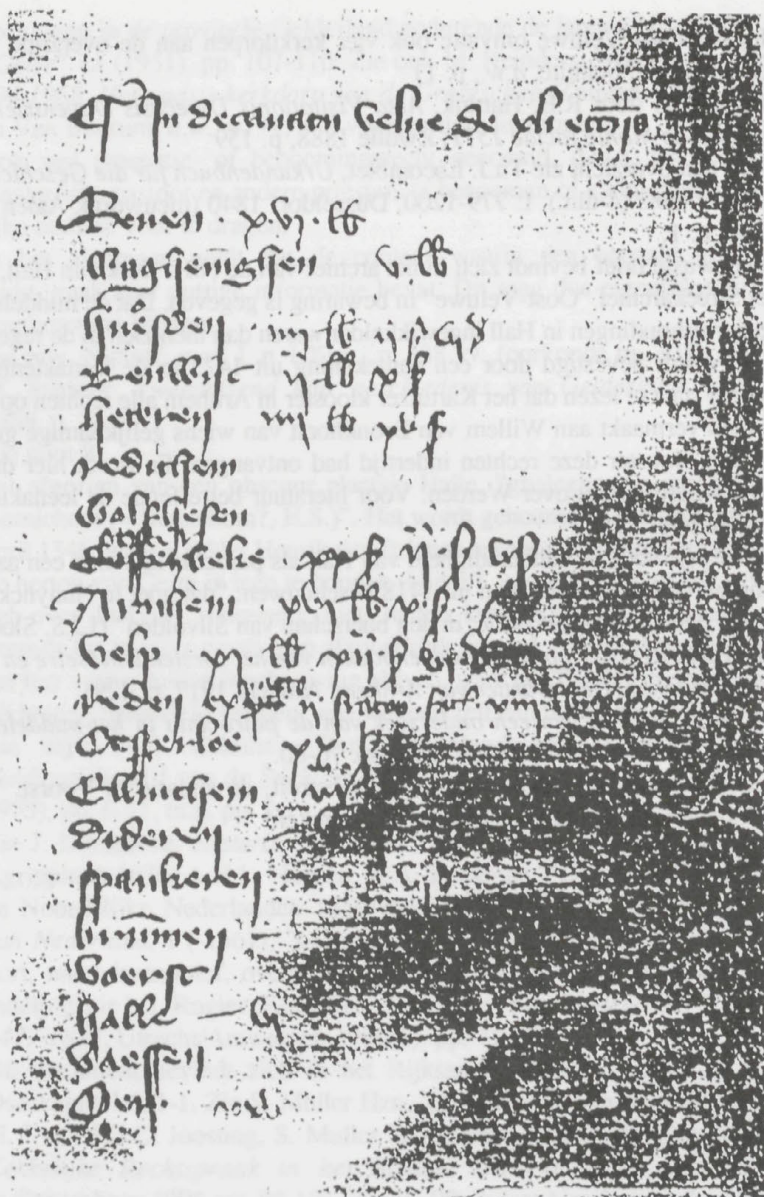
- 5). De tekst is gedateerd "anno XXVII regni domni nostri religiosissimi regis Carli, VII idus octubris", d.w.z. naar de moderne tijdrekening 9 oktober 794. Van dezelfde tekst bestaat nog een afschrift uit de 12e eeuw in het zgn. *Liber privilegiorum maior* (Staatsarchiv Düsseldorf, Werden, Repertorien und Handschriften, Nr. 9), waarbij de tekst een dag later gedateerd is (10 oktober). Zie verder R. Köttschke, *Die Urbare der Abtei Werden a.d. Ruhr*, I (= Rheinische Urbare II), Bonn 1906, pp. CXXXII e.v..

Het Cartularium Werthinense dateert waarschijnlijk uit de eerste helft van de 10e eeuw (zie D.P. Blok, *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden* (diss.), Assen 1960, pp. 11-16). De codex waarvan het Cartularium deel uitmaakt (de levensbeschrijving van Liudger door Altfried is een ander onderdeel), bevindt zich in de Leidse universiteitsbibliotheek onder de signatuur Voss. Lat. Q. 55.

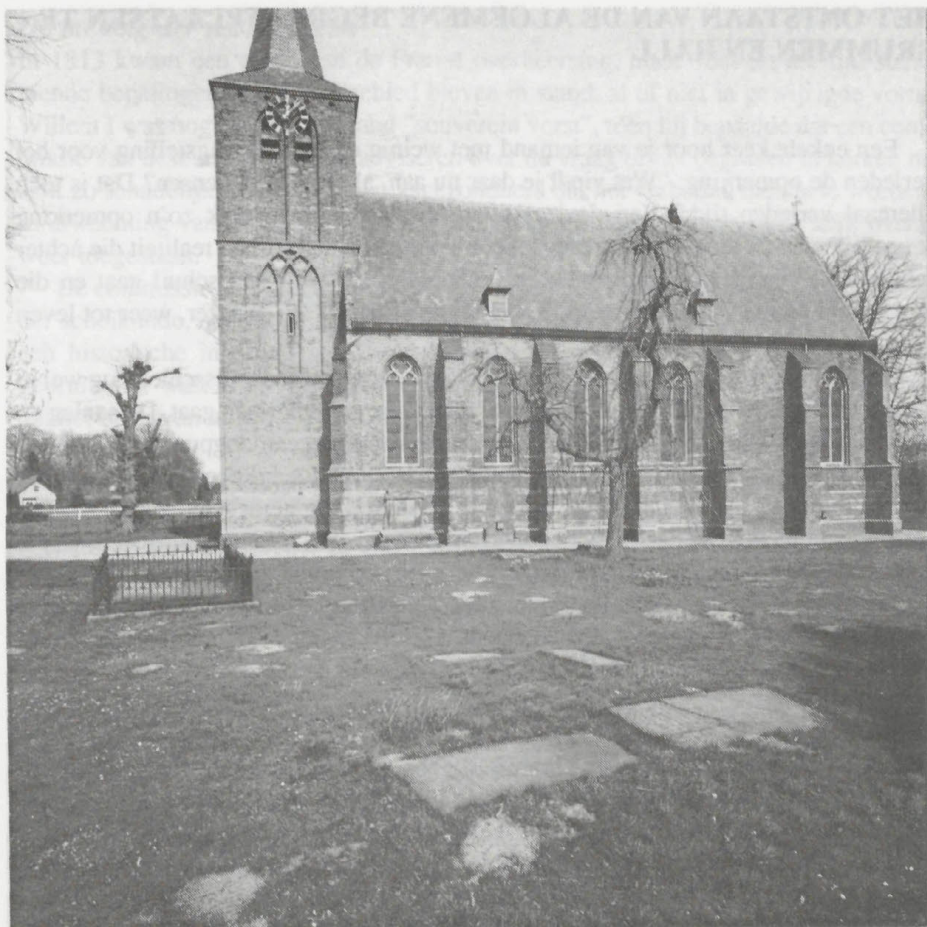
- 6). A. van Berkum, "Sint Ludger en zijn betrekkingen met Gelderland", in: *BM "Gelre" LXII* (1967), pp. 81-99, p. 81
- 7). Voor het eerst in een goederenlijst uit het midden van de 12e eeuw (Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Bestand Werden RH 9, p. 61). Men vindt deze tekst afgebeeld in D. Otten, *Landschap en plaatsnamen van de Veluwezoom*, Arnhem 1988.
- 8). Otten, a.w., pp. 40-41. Otten suggereert dat het in de vorige noot genoemde document de oudste vermelding van Hall bevat. Er blijken echter nog vroegere vermeldingen te zijn uit de 11e eeuw (in de vormen "Hallo", "Halla", "Hallon"); zie G. van Berkel, K. Samplonius, *Het Plaatsnamenboek. De herkomst en betekenis van Nederlandse plaatsnamen*, Houten 1989, p. 73. De plaatsnaam komt verder voor in Noord-Brabant, in België, in Duitsland, en in Oostenrijk.
- 9). Zelhem komt ook voor in het Cartularium Werthinense (akte gedateerd 8 mei 801; zie bijv. Van Berkum, a.w., afb. 2). Bij opgravingen in de kerk van Zelhem zijn restanten ontdekt van een rechthoekig zaalkerkje uit de 9e eeuw, dat wellicht gebouwd is door Liudger: P. Glazema, "Oudheidkundige onder-

- zoekingen in de provincie Gelderland gedurende de jaren 1946-1950", in: *BM "Gelre"* LI (1951), pp. 107-110. Zie ook M. Reinders, *Withmundi Wichmond 794-1968. Het oudste kerkdorp van de Graafschap*, Zutphen 1968, pp. 23-25, en Van Berkum, *a.w.*, p. 91, n. 3 voor verdere literatuur.
- 10). Ook wel presentie- of benoemingsrecht genoemd, d.w.z. het recht om de plaatselijke pastoor en andere priesters te benoemen of kandidaten voor dergelijke ambten voor te dragen.
 - 11). In het algemeen geldt dat de context waarin een bepaald gegeven opduikt, vaak zeer nuttige informatie bevat. Dit mag dus eigenlijk nooit buiten beschouwing blijven.
 - 12). Zie bijv. Nijhoff, *a.w.*, I, p. LXI v., p. 338 vv. (oorkonde nr. 301); K. Jansma, M. Schroor, *Tweeduizend jaar geschiedenis van Gelderland*, Leeuwarden 1986, p. 38 v..
 - 13). Zie noot 8.
 - 14). Dit afgezien van een obscuur plaatsje Halle, "gheleghen in den kyrspeel van Bernichem (= Bennekom?, H.S.)." Het wordt genoemd in een oorkonde van 23 april 1346, waarin ridder Henrik van Brienem erkent zijn eigen goed te Halle van de hertog van Gelre in leen te houden (Nijhoff, *a.w.*, II(1833), p. 22, no. 16). Ik heb over dit Halle vooralsnog niets naders kunnen vinden. Blijkens het citaat vormde het in ieder geval geen afzonderlijk kerspel. Alleen al om die reden kan het hier verder buiten beschouwing blijven, want het "Halle" in de teksten die in dit betoog behandeld worden, was wel een zelfstandig kerspel.
 - 15). Zie bijv. A.G. Schulte, "Een kerkenlandschap in vogelvlucht", in: *Publicatieband I van de Stichting Oude Gelderse Kerken*, jrg. I, afl. 1 (najaar 1975), pp. 6-21, m.n. pp. 9-11.
 - 16). Zie J. Lindeborn, *Historia sive notitia Episcopatus Daventriensis*, Coloniae Agrippinae 1670; A.H.L. Hensen, A.A. Beekman, "De nieuwe bisdommen in de Noordelijke Nederlanden 1559-1561" (kaart), in: *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, I (-1561), 's-Gravenhage 1913-'32, 9a (blad 1-2). Voor een kort, maar instructief, overzicht van de toedracht van de nieuwe kerkelijke indeling, zie L.J. Rogier, *Eenheid en Scheiding. Geschiedenis der Nederlanden 1477-1813*, Utrecht/Antwerpen 1980(6), pp. 71-78.
 - 17). Dit document bevindt zich in het Rijksarchief Utrecht onder de signatuur Domkapittel 651-1. Zie S. Muller Hzn., *De Indeeeling van het Bisdom* (1e afd., dl. I van J.G.C. Joosting, S. Muller Hzn., *Bronnen voor de Geschiedenis der Kerkelijke Rechtspraak in het Bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*), 's-Gravenhage 1906, pp. 98-101, m.n. p. 99. Ik laat hier de jaarrekeningen over 1396 e.v. ("Halle"), 1488-'90 ("Helle"), 1525("Hall"), 1549("Hallis"), en 1529, die uiteraard ook prereformatorisch zijn, buiten beschouwing, omdat ze voor ons doel dezelfde informatie bevatten. In dit verband is de oudste het belangrijkste.

- 18). Het dekanaat Veluwe omvatte ook vier kerkdorpen aan de overzijde van de Rijn; zie bijv. Schulte, *a.w.*, p. 11
- 19). Uitgegeven door R.E. Hattink, *Acta Visitationis Dioecesis Daventriensis ab Aegidio de Monte factae 1571*, Zwolle 1888, p. 159
- 20). Voor een overzicht zie Th.J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* (4 dln.), I: 779-1200, Düsseldorf 1840 (nieuwdruk Aalen 1966), p. 30, n. 1.
- 21). De bewuste brief bevindt zich in het archief van de N.H. Kerk van Hall, dat bij het Streekarchief "Oost-Veluwe" in bewaring is gegeven. Dat de middeleeuwse bezitsverhoudingen in Hall ingewikkelder waren dan men zich in de regel voorstelt, wordt bevestigd door een aantekening uit 1423 in de leenaktenboeken. Daarin staat te lezen dat het Kartuizer klooster in Arnhem alle rechten op de hof te Hall vermaakt aan Willem van Bronkhorst van wiens gelijknamige grootvader het klooster deze rechten indertijd had ontvangen. Er wordt hier dus met geen woord gerept over Werden. Voor literatuur betreffende de leenaktenboeken zie noot 22.
- 22). Als bewijs voor de zelfstandigheid van Hall als parochie kan men een aantekening uit de leenaktenboeken uit 1418 beschouwen: "dat goet te Hunynck, gelegen in den kerspel van Halle, in den buerschap van Silvolden" (J.J.S. Sloet, J.S. van Veen, *Register op de Leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Het kwartier van Arnhem*, Arnhem 1917, p. 429).
- 23). H.J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (diss.), Assen 1958, pp. 76-80.
- 24). Vergelijk, wat de ligging van de kerk betreft, de situatie in Voorst. Voorst behoort tot de oudste kerspelen in deze streken!
- 25). Zie noot 5.

De, voor zover bekend, vroegste aanwijzing voor het bestaan van een kerk in Hall: vermelding van de plaatsnaam in een kerkenlijst, onderdeel van de jaarrekening over 1395 van de Domfabriek van het bisdom Utrecht (Rijksarchief Utrecht, Domkapittel 651-1). "Halle" staat vermeld als derde van onderen, tussen "Voerst" en "Vaessen".

N.H. kerk te Hall en een gedeelte van de inmiddels geloten begraafplaats, het vroegere kerkhof

HET ONTSTAAN VAN DE ALGEMENE BEGRAAFPLAATSEN TE BRUMMEN EN HALL

Een enkele keer hoor je van iemand met weinig of geen belangstelling voor het verleden de opmerking: "Wat vindt je daar nu aan, al die dooie mensen? Dat is toch allemaal verleden tijd." Van de lezers van dit blad verwacht ik zo'n opmerking natuurlijk niet. Je moet immers oog hebben voor de historische realiteit die achter schriftelijke bronnen, monumenten en archeologische vondsten schuil gaat en die met gevoel en inlevingsvermogen, zowel bij de schrijver als de lezer, weer tot leven gebracht kan worden.

Voor een artikel over begraafplaatsen geldt het vorenstaande misschien nog wel in meerdere mate, zeker als het om de zgn. algemene begraafplaatsen gaat. De aanleg en het onderhoud daarvan zijn een taak voor de overheid, uit een oogpunt van volksgezondheid en openbare orde. Dit is het geval sinds 1829, toen de bestaande regels en gebruiken op dit gebied landelijk werden afgeschaft. Alle gemeenten zagen zich op hetzelfde moment voor de opdracht geplaatst om een of meer begraafplaats(en) aan te leggen. Ook moesten zij gaan toezien op de juiste gang van zaken op de bijzondere begraafplaatsen. Een en ander heeft niet alleen schriftelijke bronnen opgeleverd maar ook zichtbare en/of tastbare elementen als grafzerken en -monumenten, de vorm waarin de begraafplaats is aangelegd en de inpassing in de omgeving.

Kerken en kerkhoven

Overall kom je ze tegen, grote en kleine kerkgebouwen, in landelijke dorpjes of mid-den in de stad. Zijn ze al enkele eeuwen oud, dan ligt er soms nog een kerkhof omheen. In de vloer onder de toren of in de kerk zelf liggen de grafzerken met eenvoudige of uitgebreide teksten over de eronder begraven personen. Soms zijn het slechts ingegraveerde initialen en jaartallen, dan weer worden de volledige voornamen en functies vermeld en familiewapens afgebeeld. Vooral dit laatste hoort duidelijk bij de standenmaatschappij, met voorrechten voor een welgestelde bovenlaag. Daar had men genoeg geld om een eigen graf of zelfs grafkelder te kopen, zodanig uitgevoerd dat iemands naam en faam door volgende generaties niet vergeten zouden worden.

In de Franse tijd kwam er een einde aan de standsverschillen die hieraan ten grondslag lagen. De tastbare herinneringen aan wat geweest was werden soms met grof geweld bewerkt of vernietigd. Ook rouwborden en grafzerken met familiewapens moesten het ontgelden. Het eeuwenoude gebruik om in de kerken te begraven werd in sommige delen van het land uitdrukkelijk verboden.

De mening der deskundigen

In 1813 kwam een einde aan de Franse overheersing, maar veel uit die tijd stammende bepalingen op allerlei gebied bleven in stand, al of niet in gewijzigde vorm. Willem I was nog maar een maand "soverein vorst", toen hij bepaalde dat een commissie van deskundigen moest adviseren over de vraag of het begraven in kerken nu echt zo schadelijk was voor de volksgezondheid dat het verboden diende te worden. In afwachting van de uitslag werd het oude gebruik van begraven in de kerk overal weer toegestaan.

De commissie, bestaande uit twaalf medici en met name deskundig op het gebied der scheikunde, nam er de tijd voor. Het eindrapport was in augustus 1825 klaar. In een historische inleiding wordt teruggegaan tot wat bij Egyptenaren en Grieken gebruikelijk was. Dan volgt een wetenschappelijk betoog met (toch) als conclusie dat het begraven in de kerken in het belang van de volksgezondheid beëindigd moet worden.

De regels uit de Franse tijd omtrent het begraven worden dus niet blijvend ongedaan gemaakt. Integendeel, uitdrukkelijk wordt besloten ze per 1 januari 1829 "geheel te doen herleven". Er moeten nieuwe begraafplaatsen komen, gelegen op zekere afstand van de bebouwing. Het begraven op bestaande kerkhoven wordt alleen nog onder voorwaarden toegestaan.

Het kerkhof als speelplaats

De nieuwe situatie werpt haar schaduwen vooruit. Het creatieve Brummense gemeentebestuur voorziet de consequenties en besluit de nieuwe dorpsschool voor het dorp Brummen te bouwen op het kerkhof "aangezien het mettertijd niet meer zal mogen dienen tot het begraven van lijken". Tot dan toe werd school gehouden in een aanbouw aan de kerk, grenzend aan het kerkhof ("in onze verbeelding zien we dan ook dat de leerlingen zich op de doodenakker vermaken")¹. De nieuwe lokatie is trouwens geschikter dan het stuk pastoriegrond dat men aanvankelijk wenste aan te kopen, meer in de kom der gemeente en minder "tot last der bureu" (schoolkinderen waren toen blijkbaar ook al luidruchtig). Wel informeert de Commissaris des Konings naar de eigendom van het kerkhof. Volgens de raad blijkt uit het feit dat de muur rond het kerkhof en het toegangshek steeds ten laste van de gemeentekas zijn onderhouden dat het kerkhof al eigendom is van de burgerlijke gemeente. Het doet vreemd aan dat een gemeentebestuur met zulke argumenten haar eigendomsrechten aantoot. Een kadaster waarin deze zijn vastgelegd is er echter nog niet; pas in 1832 komt dat beschikbaar.

De eerste optie

In 1828 komt de aanleg van de begraafplaatsen te Brummen en Hall haast in elke raadsvergadering aan de orde. Op 6 februari van dat jaar behandelt de raad een rapport van de raadsleden Cromhout en Noorman, met bijbehorend ontwerp voor een

¹) J. de Graaf, Brummen in den tijd van overgang, blz. 203

reglement op het begraven. Omdat Brummen, met inbegrip van Leuvenheim, Cortenoever, Rhienderen en Oeken meer dan 1000 (nl. 2200) zielen telt moet er een nieuwe begraafplaats aangelegd worden, bestemd voor alle in de gemeente Brummen overleden personen, ongeacht hun godsdienstige gezindheid (het woord "kerspel" in de notulen is doorgehaald maar vormt een aanwijzing dat het gaat om een gebied ter grootte van het vroegere kerspel).

De raad denkt een terrein van zo'n 100 roeden nodig te hebben om de eerste tien jaar vooruit te kunnen. Dat is niet alleen bestemd voor graven, maar ook voor paden e.d. Verder komt er een afgescheiden gedeelte voor eigen graven. De raad gaat er vanuit "dat de onderscheidene standen in de maatschappij, naarmate derzelver stand en vermogen meer of min kostbare en gedistingeerde begraafplaatsen zullen begeren". De begraafplaats wordt daarom verdeeld in vier afdelingen; rondom zal een doornenhaag worden aangelegd. Eigenaren van graven in de kerk of op het kerkhof hebben geen recht op schadeloosstelling, maar krijgen een graf in eigendom op de begraafplaats, op een plaats naar keuze.

Een geschikt stuk grond te vinden blijkt moeilijk. Veel gronden zijn laag gelegen en als begraafplaats minder geschikt wegens het risico van overstroming. De rest betreft vaak landbouwgrond van goede kwaliteit en daarom (te) duur. Aanvankelijk lijkt een rechthoekig terrein aan de Rijksstraatweg dat eigendom is van P. Hondius een goede keus. De kosten van aankoop en aanleg worden begroot op ruim f 1000.

Inkomsten van kerken en koster

De nieuwe regels die voor het begraven gaan gelden hebben voor de kerken belangrijke gevolgen. Zo zullen zij de inkomsten wegens het begraven gaan mislopen. De raad wil daar een jaarlijkse vergoeding van f 25 uit de gemeentekas tegenover stellen. Ook zal de koster, die tevens doodgraver is, de hem toekomende vergoeding moeten missen. Die bestond niet alleen uit geld, maar ook uit "een Zutphens schepel rogge" voor het overluiden (het luiden der kerkklokken vóór de feitelijke begrafenis van een overledene). Voor dat gemis aan inkomsten wil de gemeente hem f 45 per jaar vergoeden. Nog andere uitgaven zal de gemeente moeten gaan maken wegens de aanstelling van gemeentelijke doodgraver(s).

Het ontwerp-reglement op het begraven telt achttien artikelen. In de laatste twee wordt bepaald dat de begraafplaats altijd afgesloten moet zijn en dat men alleen toegang heeft met toestemming van het plaatselijk bestuur. Het begraven moet geschieden op vaste tijden en in alle stilte. Klokgelui en overluiden worden verboden.

Hallse kerkhof blijft in stand

Het kerkhof te Hall, bestemd voor het begraven van personen uit Hall en Eerbeek, kan in stand blijven. Beide plaatsen tellen respectievelijk 259 en 576 inwoners en blijven daarmee onder de hiervóór al genoemde grens van 1000. Wat de raad betreft kan het beheer op de bestaande voet, dus als onderdeel van de kerkelijke administratie,

gehandhaafd blijven. Het kerkhof is hoog en afgezonderd gelegen en wordt omsloten door een ringmuur. Het begraven in de kerk moet echter ook hier beëindigd worden; eigenaren van graven in de kerk zullen een graf in eigendom op het kerkhof aangewezen krijgen.

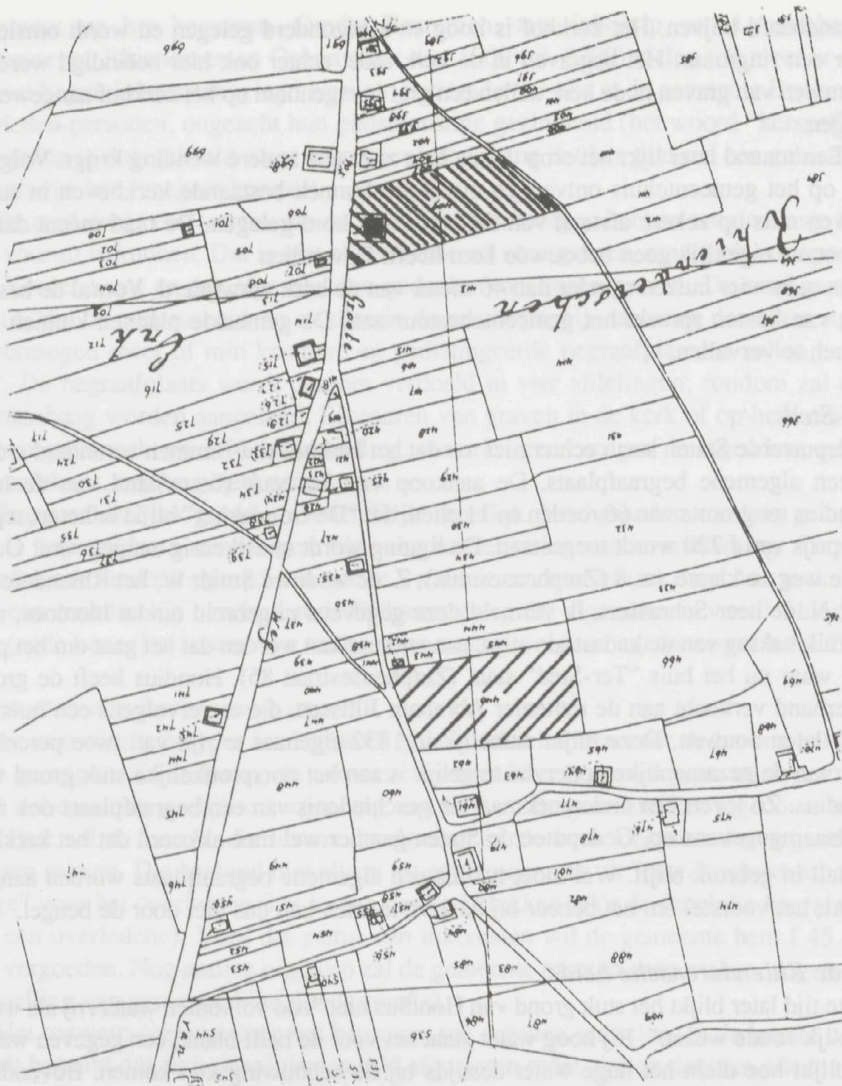
Een maand later lijkt het erop dat de hele zaak een andere wending krijgt. Volgens een op het gemeentehuis ontvangen circulaire kunnen bestaande kerkhoven in stand blijven mits op zekere afstand van de bebouwde kom gelegen. De raad meent dat de gemeente eigenlijk geen bebouwde kom heeft. Bovendien staan maar vier huizen minder dan 40 meter van de kerk verwijderd. Vooral de besparing van kosten spreekt het gemeentebestuur aan. De gemaakte plannen kunnen dus komen te vervallen.

Ter-Sted

Gedeputeerde Staten staan echter niet toe dat het kerkhof te Brummen veranderd wordt in een algemene begraafplaats. De aankoop van het stuk (bouw)land van de heer Hondius ter grootte van 66 roeden en 11 ellen, dat "De Goudakker" blijkt te heten, tegen een prijs van f 720 wordt toegestaan. De ligging wordt nauwkeurig aangegeven: O. de grote weg 1e klasse, nr. 8 (Zutphensestraat); Z. de weduwe Smid; W. het Rhienderense pad; N. de heer Schrassert. Ik vermeld deze gegevens uitgebreid omdat hierdoor, met gebruikmaking van de kadastrale atlas, aangetoond kan worden dat het gaat om het perceel waar nu het huis "Ter-Sted" staat (Zutphensestraat 85). Hondius heeft de grond naderhand verkocht aan de rentenier Abraham Jillissen, die er vervolgens een huis op heeft laten bouwen. Deze blijkt namelijk in 1832 eigenaar te zijn van twee percelen, waarvan de gezamenlijke oppervlakte gelijk is aan het oorspronkelijke stuk grond van Hondius. Zo levert een onderzoek naar de geschiedenis van een begraafplaats ook nog veldnaamgegevens op. Gedeputeerde Staten gaan er wel mee akkoord dat het kerkhof te Hall in gebruik blijft. Wel moet het als een algemene begraafplaats worden aangemerkt; het voorstel om het beheer bij de kerk te laten kan dus niet door de beugel.

Op de Rhienderensche heide

Korte tijd later blijkt het stuk grond van Hondius niet "zoo volkomen watervrij als wenschelijk zoude wezen". Bij hoog water staat het voor de helft blank, een gegeven waaruit blijkt hoe dicht het hoge water destijds bij de bebouwing kon komen. Bovendien betreft het prijzig bouwland; heidegrond is een stuk goedkoper. Door graven van kleinere afmetingen te maken, die bovendien dieper kunnen zijn, kan met een kleinere oppervlakte worden volstaan. Men laat het oog vallen op een terrein aan de Knoevenoordstraat, dat eigendom is van de mark van Rhienderen. Het ligt wel verder weg, maar de lagere kosten wegen daar ruimschoots tegen op. Eerst moeten de geërfden hierover vergaderen na voorafgaande oproeping bij kerkenspraak. Tijdens die bijeenkomst, waarbij burgemeester en gemeentesecretaris aanwezig zijn, worden partijen het eens over de grootte en de prijs.

Kadastrale kaart Brummen, sectie E, derde blad (ged.)

= gronden van Abraham
Jilissen met "Ter-Sted",
de vroegere "Goudakker"

= begraafplaats

Het beoogde stuk heidegrond ligt deels voor een huis dat bewoond wordt door ene Goldsmit, is 1 bunder en 50 roeden groot en kost f 236,25. Hoewel het niet opnieuw een veldnaam oplevert, bewijzen deze omschrijving en de kadastrale atlas opnieuw goede diensten om het terrein te lokaliseren. Dit lag namelijk ter hoogte van het huidige perceel Knoevenoordstraat 51 (café de Vroolijke Frans). Destijds lagen aan weerszijden van de Knoevenoordstraat grote stukken heidegrond die eigendom waren van de mark van Rhienderen. Soms werd de bouw van een woning hierop toegestaan. In het kadaster werd het recht hiertoe opgenomen als een r.v.o. (recht van opstal) ten laste van het bewuste perceel, in dit geval Brummen, sectie E, nr. 173. Goldsmit was dus eigenaar van het huis, niet van de ondergrond.

Het hele terrein is niet in één keer nodig; een gedeelte kan voorlopig beplant worden met dennen. Dit vormt niet alleen een afscheiding; het hout kan later ook nog wat opleveren. De totale kosten worden begroot op f 406,25, nog niet de helft van wat men voor het terrein van Hondius nodig dacht te hebben.

Een andere kwestie waar de raad nog niet uitkomt vormen de beoogde schade-loosstellingen voor de kerken en de koster/doodgravers. De vergoeding die de kerk in het verleden ontving is in feite een soort belasting geweest. De koster/doodgraver heeft bij zijn aanstelling de inkomsten uit begrafenissen echter als emolument toegezegd gekregen. Men blijft bij het al eerder voorgestelde bedrag van f 25 per jaar voor de kerk. De tegemoetkoming voor de koster kan wel verlaagd worden tot f 20, daar hij door de veranderde organisatie "van alle moeite en zorgen ten dezen zal zijn ontslagen".

Omdat in de kerk te Hall heel weinig begrafenissen plaats vinden hoeft de kerk daar geen schadeloosstelling te krijgen. De koster kan als doodgraver werkzaam blijven, maar dan in gemeentelijke dienst en tegen een jaarlijkse vergoeding van f 20. Uit de kerkelijke kas krijgt hij nu weliswaar meer, maar daar staat de zekerheid tegenover van een vast bedrag per jaar. Het in orde brengen van het ommuurde kerkhof als begraafplaats zal niet meer dan f 20 kosten.

"De geest der ingezetenen grootelijks opgewekt"

Voor de aankoop van een stuk markegrond krijgt de gemeente het groene licht. Voortvarend zoekt burgemeester du Bois contact met de markerichter om het terrein af te bakenen. Maar het duurt niet lang of hij moet, onder druk van de publieke opinie, alle plannen laten voor wat ze zijn.

Het "tumult" begint met zijn oproep aan alle eigenaren van graven in de kerk en op het kerkhof om hun eigendomspapieren in te zenden. Aan de hand daarvan moet worden vastgesteld of betrokkenen in aanmerking voor (kosteloze) grafruimte op de nieuwe begraafplaats. De oproep heeft tot gevolg dat "de geest der ingezetenen grootelijks is opgewekt geworden", zo deelt du Bois op 30 oktober vertrouwelijk mee aan de districtscommissaris. De beoogde lokatie wordt algemeen afgekeurd. Zelfs hebben enkele notabelen de handen ineengeslagen om voor eigen rekening een

geschikte begraafplaats aan te leggen (!) en wordt het inzenden van een gemotiveerd bezwaarschrift aan de hogere instanties overwogen. Bij nader inzien kan de burgemeester wel begrip opbrengen voor de bezwaren. Hij stelt voor een stuk grond van Roelof Bouhof in de Rhienderense Enk aan te kopen, waar men in een eerder stadium ook al eens belangstelling voor had. Zolang er nog geen begraafplaats tot stand gekomen is kan het (Brummense) kerkhof in gebruik blijven, wat zal meehelpen om de rust te doen weerkeren.

Korte tijd later blijkt de gemeenteraad het standpunt van de burgemeester in deze kwestie te delen. Inmiddels is de overeenkomst met de Rhienderense geërfden inzake de aankoop van heidegrond aan de Knoevenoordstraat al tot stand gekomen; de grond is echter nog niet overgedragen. Als de geërfden de verkoop willen doorzetten zal de gemeente wel moeten meewerken. Verloren geld is dat niet want het is goede grond, geschikt voor de aanleg van dennenbos.

Kadastrale kaart Brummen, sectie E, tweede blad (ged.)

In het midden het aan te kopen perceel heidegrond (perceelsnr. 175); rechts daarvan het huis en erf van Jacobus Goldsmid (perceelsnr. 173).

Definitieve lokatiekeuze te Brummen

Het stuk grond van Bouhof dat men nu wil aankopen is "algemeen begeerd". Om de hoogte van de prijs is in een eerder stadium van aankoop afgezien. Nu telt dit bezwaar minder. De kosten van het aanleggen van een begraafplaats op de Rhienderense heide zouden hoger zijn dan die van aanleg op de grond van Bouhof. Verder hebben de ingezetenen er zelfs een verhoging van de gemeentelasten voor over om de begraafplaats op dat terrein aangelegd te krijgen. Overigens wordt daarbij voorbijgegaan aan het feit dat die verhoging ten laste komt van alle inwoners, terwijl de bezwaren alleen uit het dorp Brummen en omgeving afkomstig waren.

Waarom zou er zo'n grote weerstand bestaan hebben tegen het stichten van een begraafplaats op de Rhienderense hei? Wellicht vond "men" het te afgelegen, of niet "op stand". Toch zitten we middenin de eerste helft van de 19de eeuw, gekenmerkt door romantische denkbeelden en opvattingen, zeker ook ten aanzien van dood en begrafenis. Een landelijke gelegen laatste rustplaats misstaat daarin niet. Misschien heeft het feit dat de woning van de Joodse koopman Goldsmit en zijn gezin aan het bewuste perceel grensde anti-semitische sentimenten opgeroepen. Het blijft gissen, ook al omdat schriftelijke protesten, die ons hierover nader hadden kunnen inlichten, zijn uitgebleven nadat de plannen door de gemeente waren ingetrokken.

Het heeft dus heel wat voeten in de aarde eer een geschikte lokatie voor de nieuw aan te leggen Brummense begraafplaats gevonden is. Zij komt te liggen aan de Voorsterweg en wordt aangelegd volgens een ontwerp van J.H. Kromhout te Zutphen. Een kruispad verdeelt haar in vier afdelingen. Eromheen komt een beukenhaag, die dadelijk vrucht geeft en snel de vereiste hoogte bereiken zal. Voor afsluiting wordt het hek "aan het kerkhof hangende" gebruikt.

Benoeming eerste gemeentelijke doodgravers

Al met al slaagt de gemeente er nog n t in om binnen de gestelde termijn te voldoen aan de nieuwe voorschriften op het gebied van het begraven. Ook de personele invulling is dan geregeld. De onderwijzer Johannis van der Dussen wordt benoemd tot doodgraver te Brummen op een jaarlijks traktement van f 30 ; zijn collega Pieter Jacobus Godijn wordt als zodanig te Hall benoemd en zal daarvoor jaarlijks f 20 ontvangen. Enkele weken na hun benoeming stellen burgemeester en wethouders een instructie voor hen vast.

Weliswaar kan de nieuwe begraafplaats te Brummen vanaf 1 januari 1829 dienst doen en is het voormalige kerkhof te Hall een "algemene begraafplaats" geworden, het betekent niet dat de hele zaak al geregeld is.

De aan de kerken te betalen schadeloosstelling moet nog definitief vastgesteld worden. In de periode 1819-1828 is een begrafenis in de kerk te Hall nauwelijks voorgekomen; de inkomsten voor de gemeente te Brummen wegens begraven in de kerk

hebben in deze periode gemiddeld f 7,20 per jaar bedragen. Naast dit gemis aan inkomsten kunnen de kerken nog kosten verwachten wegens het inzakken van de aanwezige graven; deze worden immers niet meer door de voormalige eigenaren gedragen. Voor de achteruitgang in inkomsten van de koster/doodgravers is al een oplossing gevonden, namelijk benoeming tot doodgraver in gemeentedienst. De begrafenistarieven worden zodanig vastgesteld dat ze voldoende inkomsten opleveren om alle kosten van aanleg en beheer der begraafplaatsen te dekken.

Muren en beukenhaagen

Ook de omheining der beide begraafplaatsen is in januari 1829 nog niet afdoende geregeld. Eigenlijk moeten ze allebei door een muur van voldoende hoogte omgeven worden. De pas geplante beukenhaag rond de begraafplaats te Brummen is volgens de gemeenteraad met anderhalve meter hoog en stevig genoeg om "aanranding" door loslopend vee te voorkomen. Men voelt er niets voor ruim f 4000 uit te geven om er een muur omheen te zetten; ook een rasterwerk van eikenhout kost nog altijd zo'n f 1500. Juist de aanleg van de begraafplaatsen is (naast de bouw van twee nieuwe scholen te Brummen en Hall, de aankoop van brandblusmiddelen en het verbeteren van diverse wegen) oorzaak van de beperkte financiële mogelijkheden van de gemeente. Het terrein ligt ook te hoog om er een gracht omheen te kunnen leggen. En bovendien houdt de ernaast wonende veldwachter een oogje in het zeil.

De bestaande muur rond het kerkhof te Hall is evenmin hoog genoeg. Kerkvoogden en notabelen te Hall bespreken de zaak met burgemeester en wethouders en besluiten vervolgens het aan de gemeente over te laten om óf de bestaande ringmuur te verhogen, óf deze te vervangen door een nieuwe. De opbrengst van de afbraak kan ten goede komen aan de burgerlijke gemeente. Hoewel de raad ermee instemt de kerkhofsmuur in het openbaar voor afbraak te verkopen komt dit er niet van. Ruim twee jaar later blijkt deze nog steeds te bestaan, maar in zo'n slechte staat te verkeren dat afbraak noodzakelijk is. Ter vervanging worden drie zijden van de begraafplaats van een beukenhaag voorzien; alleen langs de weg komt een nieuwe muur. Omdat de begraafplaats in de praktijk te klein blijkt, wordt deze meer naar voren geplaatst dan de oude. De weg die, komend vanuit het dorp, ervoor langs loopt krijgt hierdoor een haakse aansluiting op de weg naar Eerbeek.

Voorkeursrecht voor eigenaren bestaande graven

Door het verbod op het begraven in de kerken en op kerkhoven werd het de eigenaren van bestaande graven onmogelijk gemaakt daar nog gebruik van te maken. Zij kregen een voorkeursrecht voor een (eigen) graf op de nieuwe begraafplaatsen. Zowel in maart 1829 als in april 1830 krijgen een tweetal raadsleden de opdracht hierover een rapport uit te brengen. Maar beide keren komt dat er niet van. Volstaan wordt met een simpele registratie in de begraafregisters, vooral om de kosten van afzonderlijke akten per belanghebbende(n) te vermijden!

Hoogten en laagten

De dagelijkse gang van zaken op de begraafplaatsen krijgt in de jaren die volgen geleidelijk vaste vorm. Zo was het eerst gebruikelijk dat de dragers zelf het graf dadelijk na de teraardebestelling aanvulden. Maar na enige tijd blijkt dit tot gevolg te hebben "dat het terrein door hoogten en laagten een aanstootelijk aanzien verkrijgt". Voorgesteld wordt dit voortaan door de doodgravers te laten doen. Ook moeten zij zorgen voor "de meest mogelijke geregelde opvolging en afbakening der graf-ruimten, ten einde groote ongelegenheid en verwarring te voorkomen" en regelmatig de paden behoorlijk schoffelen en harken. Nu zij ambtenaren in gemeentelijke dienst waren kon hen dit uitdrukkelijke opgedragen worden; zelfs konden ze een boete verwachten als ze in gebreke bleven.

Tot zover de geschiedenis van het ontstaan van de algemene begraafplaatsen te Brummen en Hall, een geschiedenis die in verschillende opzichten tot op de dag van vandaag voortduurt. De begraafplaats aan de Voorsterweg is nog steeds als zodanig in gebruik. In het verleden is zij uitgebreid; aan de noordzijde ligt een stuk grond dat er eventueel ook nog bij aangetrokken kan worden. Het oudste gedeelte is nog goed te herkennen; daar bevinden zich grafmonumenten en -zerken van overledenen waarvan de namen al of niet een duidelijke band hebben met de Brummense, soms de Gelderse geschiedenis. Ik ga daar hier niet verder op in; ze zijn een aparte beschrijving waard. En juist daarom verdient ook de begraafplaats als geheel, en zeker het oudste gedeelte ervan bijzondere aandacht en verzorging. Naar de mening van schrijver dezes is er sprake van een monumentale waarde, die door grondige schoning en zonodig herstel van een aantal zerken alleen maar duidelijker zal worden.

Hallse kerkhof alsnog officieel gesloten verklaard

Bescheidener van omvang, maar landelijker gelegen is het voormalige Hallse kerkhof. Toen in 1888 de begraafplaats aan de Hallseweg in gebruik genomen werd, werd de oude bij de kerk niet uitdrukkelijk gesloten verklaard. Wel werden de mogelijkheden om daar te begraven aanzienlijk beperkt. In 1981 ontving de gemeente van een inwoner van Brummen een verzoek tot aankoop van een graf en het plaatsen van een gedenkteken aldaar. Omdat er nauwelijks meer begrafenissen plaats vonden en de begraafplaats, anders dan in het verleden, binnen de bebouwde kom lag werd zij in mei 1983 alsnog gesloten verklaard, nadat het bedoelde verzoek was afgewezen. De (eerste) algemene begraafplaats te Hall is dus ruim anderhalve eeuw in gebruik geweest. Haar verleden als zodanig gaat echter veel verder terug dan dat van de begraafplaats te Brummen, omdat zij vóór haar formele stichting al eeuwen bestond als kerkhof rond de aan Liudger gewijde Hallse kerk.

Algemene begraafplaats aan de Voorsterweg, het oudste gedeelte

GREPEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMDE GEMEENTE TE BRUMMEN (II)

In dit artikel gaan we terug naar de 17de en de 18de eeuw om een indruk te krijgen van de verhouding tussen de Hervormde gemeente en de plaatselijke overheid t.w. de ambtsjonkers. We zullen dat bezien door een 19de-eeuwse bril. Tussen 1825 en 1859 speelde tussen kerk en gemeentebestuur de kwestie van de zgn. ambtsjonkersbanken. Het spitste zich toe op de vraag aan wie deze in eigendom toebehoorden. Het lang slepende conflict werd in 1859 door een dading (waarbij beide partijen wat toegaven) uit de wereld geholpen. Maar voor het zover was hadden zij, elk gesteund door een juridisch adviseur, het behoorlijk met elkaar aan de stok gehad. Door de aard van de zaak was het nodig de historische achtergronden duidelijk op een rij te zetten. In een door het raadslid Viehman geschreven nota ging deze uitgebreid in op "het verband, de betrekking, de verhouding tusschen de toenmalige gemeentelijke en kerkelijke besturen". Op enkele plaatsen heb ik in cursief een korte toelichting geplaatst. Het is de moeite waard om eens mee te lezen.

" 't Is van algemeene bekendheid hoe naauw, hoe zeer naauw kerk en staat na de Reformatie verbonden waren. Zij waren als 't ware één ligchaam; deelen, onafscheidelijk aan elkander verbonden. De staat was opperheer der kerk, haar verzorger, haar beschermer.

Geen ambtsjonker, geen scholtis (= *schout*), werd als zoodanig toegelaten die niet toegedaan was "de ware christelijke gereformeerde religie en daarvan openlijk professie deed" (reglement 1675).

In de kerk, aan de kerk, om en bij de kerk vond niets plaats dan met goedkeuring van den staat; dat waren hier ten plattelande de ambtsjonkers.

Deze stelden predikanten aan, benoemden custos (= *koster*) en schoolmeester, voorzagen in alle behoeften der kerk, hielden opzigt over kerk en armegoederen. Zij regelden alle stoffelijke belangen der kerkelijke gemeenten in den meest uitgebreiden zin des woords. Van een en ander de volgende voorbeelden voor Brummen.

In 't najaar van 1704 stortte het dak der kerk alhier in. Dat dak, het binnengewelf werd geheel hersteld uit de ambtsbelasting (= *de belastingopbrengsten die het ambt zelf ten goede kwamen; daarnaast waren er ook opbrengsten die aan het kwartier Veluwe afgedragen moesten worden*). Geene der desbetreffende kosten kwam uit eenige andere kas, trouwens de staat was hiertoe als verzorger en beschermer verplicht, zooals blijken kan uit de resolutien (= *besluiten*) van ambtsjonkers d.d. 18 februari en 6 maart 1705. Kosten van aanbesteding (d.d. 23 julij 1705 bij afslag en keerslag tot f 2066 aan D.G. van Eijbergen), vervoer van materialen, het maken van het bestek, zelfs de bezoldiging voor 't aflezen der publicatiën voor de aanbesteding te Spankeren, Elcum, Doesburg, Wageningen, Arnhem en Zutphen (totaal 3 guldens 19

stuivers), 't werd al door den ontvanger des ampts Jan Swarthof op ordonnantien van amptsjonkeren voldaan.

Men vond die som door dat bedrag over eenige jaren op de ordinairis uijtsetting over te slaan (d.d. 17 augustus 1705; *de kosten werden dus achteraf via de "gewone" jaarlijkse belastingheffing terugontvangen*). Den 17 maart werd den timmerman Christiaan v.d. Berg door amptsjonkeren gelast een bestek te maken van twee nieuwe kloosterramen op de studeerkamer in de weem (= *pastorie*) tot Brummen.

Bij resolutie d.d. 18 maart 1706 werd den ontvanger Jan Swarthof geordonneerd aan ds. Henricus Johannes Hofstadt, predikant te Brummen, aan te tellen de somma van 108 gld 18 st en 20 penn(ingen), tot vergoeding van betaling door denzelfden gedaan aan Jacob Crins, Derk Noorman wegens reparaties aan de weem.

In 1708 werden nieuwe kerkkladders gemaakt.

In 1710 wordt door amptsjonkeren aan Gerrit van Eijbergen, mr. timmerman, opgedragen te maken acht gewone kerkbanken van greinen deelen.

In 1712 is geresolveerd "alsoo 't gehoor in de kerck soo seer is vermeerderd geworden, dat menigmaal een seer groot getal bij gebreck aan zitplaatsen moeten staan blijven nog te maken vier mansbancken" en dit werk opgedragen aan Hendrik Bernts Cromholt.

Dit alles werd betaald als boven gezegd is. 't Zoude niet moeilijk zijn met vermelding van dag, datum en personen tot aan 1795 op te geven zeker een aantal van meer dan 300 posten, wat al uit die ambtskas werd betaald tot opbouw, vertimmering en onderhoud van de kerk, de weem, het schoolhuis, den toren, den kerkhofsmuur, de garfkamer (= *consistorie*), enz.; het leggen van den eersten houten vloer in de pastorie, het verplaatsen van secreetsput, het brengen van het heijmelick gemack (= *WC*) binnen de weem (eerst in de achttiende eeuw), het daarstellen van eene wim en rookzolder in den schoorsteen (= *eigenlijk twee aanduidingen voor hetzelfde begrip nl. een ruimte in de schoorsteen om vlees te roken*), het maken van een varkenshok, het verwen van de kerk, het stellen van banken en verplaatsen van den predikstoel, ja zelfs de zonderlingste zaken waardoor onze voorvaders in hunnen eenvoud ons de lachspieren gaande maken.

Maar ook uitgaven van eenen anderen aard (ofschoon ook kerkelijke) werden door amptsjonkers of hunnentwege uit de ambtskas bekostigd: de kosten van en de maaltijd bij het beroep van predikanten. Op 3 julij 1808 bij beroep van ds. Sandtbergen bedroeg dit laatste, nadat den weerd in 't Cromhout was vermaand sijne reekeninghe seer heuschelijk te stellen (*die was aanvankelijk blijkbaar wat hoog uitgevallen*) 86 gld 4 st. In 1711 bij 't beroep van ds. van Someren te Hall de somma van 80 gld 12 st.

Bij ordonnantie van amptsjonckeren d.d. 14 maart 1808 werd den ontvanger gelast aan ieder predikant of proponent die gedurende het open staan van den predikstoel der kerk tot Brummen de predikdienst op des Heeren dag zal waarnemen, aanstonds

na gedane diensten zal toetellen (naar luid van de ordonnantie van 28 februari 1683) zes gulden.

In 1706 werd den ontvanger geordonneerd te betalen een schup en spade voor den custos (deze was ook doodgraver).

In 1707 betaalde de ontvanger op ordonnantie een spinjagerskop (*spinnenjager* = *ragebol*, *lange bezem*) met 18 st., een psalmboek geheel op noten (= *met de melodie in muziekschrift*) in 4° met zwarten band 2 gld., en in 1725 eenen nieuwen bibel in folio in een band van zwart leder met een zoogenaamd formulierboek.

Doch waartoe meerder! en waar zoude het einde zijn, wilde men zoo voortgaan tot aan den oogenblik dat kerk en staat werden gescheiden.

Intusschen, wat hier aangehaald is voor Brummen staat ook vermeld voor Hall. In den aanvang der achttiende eeuw werd de geheele pastorie te Hall uit die ambtsfondsen gebouwd. De aanbesteding had plaats 2 julij 1710 volgenderwijze: metselwerk f 800, timmerwerk f 1400, smidswerk f 258, leijendeckerswerk f 164, verwen en glazenmakerswerk f 103.

Bedriegt de steller dezès zich niet dan gingen vanaf de Reformatie tot op dien tijd (dus tot het moment dat de - eerste - pastorie gereed kwam) de eerwaarde heeren predikanten aldaar bij de gemeenteleden in den kost.

Maar waren er dan geene kerkelijke pastorale of diaconiegoederen onder de kerken van Brummen en Hall? Wie beheerde die en waar bleven derzelver inkomsten?

Dadelijk na de Reformatie gingen de kerkelijke pastorale en diaconiegoederen met de kerkgebouwen over aan de nieuwe gemeenten. Intusschen waren overal de eigendommen en uitgangen zeer verward, zoodat we de Landdag (= *algemeen bestuur van het kwartier*) gedurig, en ambtsjonckers bijna jaarlijks, den predicanten zien aansporen om daarvan leggers te formeren. Bij schrijven van ambtsjonkeren d.d. 17 maart 1705 is goedgevonden den predicant van Brummen te gesinnen tot (= *op te dragen*) het maken van eene schriftelijke specificatie van de pastorie- en armengoederen. En bij Landdags besluiten van 16 mei 1616 en 25 october 1662 werden kerkmeesters aanbevolen steeds reke-ning en verantwoording te doen voor ambtsjonkers.

Een en ander was een natuurlijk gevolg van die tijden. Wie zich onttrekken kon aan het betalen van opkomsten en uitgangen maakte van die troebele tijden gebruik. Die kerkelijke inkomsten waren zeer gering, bv. in 1717 slechts 91 gld 11 st, in 1716 223 gld 7 st 8 penn, in 1744 74 gld 9 st 5 penn.

Maar ook hunne uitgaven waren klein. Deze mogten niet plaats hebben dan op approbatie van ambtsjonkers en dan nog wel kleinigheden als: het heel houden van de vloer in de kerk, kleine reparaties aan deuren en vensters enz. Het overschot diende tot onderhoud van den predikant, die daarteboven van 't comptoir van ontvanger-generaal des kwartiers (aan wien we den ambtsontvanger zagen storten) in twee termijnen toelagen ontving, op voordragt van ambtsjonkers. In 1713 was die toelage 279 gld 15 st.

Werd een stukje pastorie- of armengrond verkocht of in erfpacht uitgegeven, 't waren de ambtsjonkers die hiertoe consent verleenden, het contract teekenen. Honderden zoodanige contracten zijn nog heden ten dage bij verschillende ingezetenen dezer gemeente voorhanden. Het verpachten der plaatsen was toen onbekend. Collecten in de kerk ten hare behoefte vonden toen geen plaats; deze dateren van veel lateren tijd, na scheiding van kerk en staat. De eerste kerk-collectanten zijn nog in levenden lijve in ons midden.

De ondergeteekende meent door geschiedkundige daadzaken (= *feiten*), met honderden nog te vermeerderen, voldingend aangetoond te hebben het naauwe verband, de onderlinge betrekking tusschen kerk en staat. De laatste was beschermmer, verzorger der eerste. Hij was dit niet vrijwillig, maar was daartoe wettelijk verplicht.

In juli 1716 heeft de scholtis Jonas Tol aan ambtsjonkeren te kennen gegeven dat hij, wordende gehouden uit de bank waarin hij gewoon was plaats te nemen, "versocht het hem toegelaten worde een banck voor sich en sijne vrouw in de kerk te setten" en hem werd geantwoord "dat hierin geene swarigheid gesien worde, soo hij, gelijk hij seide, de banck soude setten op een plaats waar niemand zoude worden in zijn besit gestoord". In oktober 1716 wees de scholtis Jonas Tol eene plaats aan waar hij versocht hem toegelaeten te worden eene banck voor sich en voor sijne vrouw te setten. De ambtsjonkeren, bericht wordende dat daar staan eigene banken van vrouwen waaronder één, eer sij het soude lijden hem bij de haijren vandaar soude trekken, hebben hem dit ontraeden, maar verklaart anders te mogen lijden dat hij waar hij wil een banck sette, mits dat het zij met wil van die nu daar plaats hebben". Die zaak bleef alzoo totdat in 1718 de kerk van enige nieuwe banken werd voorzien (ook betaald op ordonnantien van ambtsjonkeren uit de ambtskas).

Bij die gelegenheid hernieuwde de scholtis zijn aanvraag om "voor sich en sijne ehvrouw" in de kerk van Brummen een bank te mogen zetten. Dit werd toegestaan "mits dat niemand in zijne geoccupieerde plaats verstoord worde en dit zoo gemeijnd wierde dat hij deselve op sijne costen soude setten. Op naeder aanhouden en op voorspraak van anderen dat soodanige banck bij 't ambt becostigt mochte worden, is eindelijk nu goedgevonden en geresolveerd dat een dubbele bank of gestoelte, elke van drie en drie menschen, na de forme van die nu daer sijn, oock merkelyck laeger, voor de tijdtlicke scholtis en ontfanger des ampts en voor des predicants, scholtis en ontfangers ehvrouwen in de kerck gestelt zal worden, en geplactst bij provisie daer geoordeelt sal worden deselve allergevoegelyckst te connen staen, en 't maeken van deselve aanbevolen aan meester Cromhout" enz.

Wat aangaat de eigenlijke ambtsjonkersbank, deze is van latere dagteekening en wel van 1744. Het besluit daartoe is genomen na een ordinaris Landdagsvergadering binnen Zutphen den 12 april 1744 en is van de volgende inhoud:

"Den Heer van der Hell tot de Wiltbaen heeft de heeren jonckeren voorgedragen en versogt, dat sijn HWGeb. mogte gepermiteert wesen in de kercke van Brummen eene

nieuwe banck te setten. Is nae deliberatie goedgevonden en verstaan dat op kosten van 't ampt een nieuwe bank in voorseide kerk zal gemaect worden, die tot gebruik en dienst soowel van de gesamentlicke als volgende Heeren ampsjonckeren en hare familie soude sijn.

Verder is verstaan dat aan diegene die van de familie van den Heer van der Hell met de woon op de Wiltbaen mogte wesen, het gebruijck van de bank sullen connen nemen, edog bij provisie en tot wederseggens toe, sijnde een acte van vergunning aan sijn HWGeb. ter hand gesteld".

Genoemde heer Clasijn van der Hell was in die tijd oudste ambtsjonker. Schimmelpenninck van der Oije, ook ambtsjonker, woonde op Voorstonden en ging te Hall ter kerke; een andere Schimmelpenninck van der Oije woonde op de Engelenburg en had zijn eigen bank in de kerk. Van der Hell alleen occupeerde de nieuwe bank.

In het daarop volgende jaar 1746 ging de Wildbaan over aan de familie Van Till, en deze maakte ook bij vergunning (waarvan een behoorlijke acte bestaat) gebruik van die bank. De dochter van de Heer van Till huwde met de Heer van Eck van Ommershof, eigenaar van de Konijnenweerd en andere goederen in dit ambt, waardoor ZHWGeb. ambtsjonker werd. Dat huwelijk en die betrekking verstrekten de familie van Till het voortdurend gebruik maken van die bank, en het is hierom dat men die ook lange tijd de "Van Tills-bank" heeft genoemd, waarvan de geheugenis nog bij vele oude parochianen bestaat. Die Heer van Eck en Schimmelpenninck van der Oije (oom van de tegenwoordige minister van Staat) waren de laatste ambtsjonkers in 1798.

Zo stonden de zaken; dit was de verhouding van staat tot kerk, toen de Franse omwenteling en de daaruit voortgevloeide omkeering hier te lande, een belangrijke, hoogst belangrijke verandering, een geheel nieuwe orde van zaken daarstelde.

Het oude bestuur viel; niets bleef daarvan in wezen, finantien, militair, vertegenwoordiging, rechtsbedeling. Alles kreeg een andere vorm, maar de grootste verandering vond plaats op het kerkelijk terrein.

Bij de Staatsregeling van 1798 werden kerk en staat gescheiden. Een heersende kerk, de kerk van staat, hield op te bestaan. Gelijke rechten voor alle kerkgenootschappen. Alle geestelijke goederen, waaruit tevoren tractementen voor leraren der voormaals heersende kerk betaald waren, werden nationaal eigendom verklaard. Alle kerken en pastorieën, met derzelver eigendommen bleven voor altijd in 't bezit en onder de beheering en het onderhoud der kerkgemeente, aan welke zij waren toegewezen. De torens aan de kerkgebouwen gehecht, benevens de klokken met derzelver huizingen werden verklaard eigendom te zijn der burgerlijke gemeente.

Werd bij de Staatsregeling uitzondering gemaakt omtrent banken of enig goed, vroeger uit gemeentefondsden daargesteld ten behoeve der kerk? Dat men die acte van reserve, van uitsluiting, van uitzondering van voorbehoud dan toone!

De meeste banken, al het ameublement, het gehele kerkgebouw, de gehele pastorie, niet alleen hier, maar ook te Hall, waren door ambtsjonkerlijke bestelling uit de gemeentekas daargesteld of onderhouden. En we zagen: ze waren daartoe verplicht. Waarom dan die gehele pastoriën, de kerkgebouwen niet voor de burgerlijke gemeente behouden? Waarom dan de aanstelling van de predikant niet behouden, een recht dat evenzeer door de ambtsjonkers werd uitgeoefend en waarvan de kosten door het ambt werden betaald. Waarom de beste banken in Hall niet aangehouden? Nee, kerken en pastoriën met al derzelver eigendom gaan over aan de kerkelijke gemeenten. Wel worden verkregen rechten en eigendommen van derden gerespecteerd, als daar zijn de banken door de families Kromhout, Hogenkamp en anderen op eigen privaat-rekening daargesteld (waarvan bewijs kan worden aangewezen). Maar de banken in kwestie waren geen privaateigendom van ambtsjonkers. Mochten ze al onder het vorig bestuur die banken tot hun gebruik bestemmen, met hun betrekking vervielen hun rechten die ze niet konden, die ze niet móchten overbrengen op een ander, een opvolgend bestuur, van geheel andere vorm, van geheel ander karakter, een bestuur dat hen niét verving.

En zo werd de zaak ook elders beschouwd en uitgelegd. Van de negen kerkdorpen in Veluwezoom (Renkum, Heesum, Oosterbeek, Velp, Rheden, Elkom, Spankeren, Brummen en Hall) waren er drie die ambtsjonkersbanken hadden: Renkum, Rheden en Brummen. In Rheden is dezelve nog geheel in wezen en werd ze sedert 1798 en wordt ze nog tot op de huidige dag door de kerk, ten haren profijte, verhuurd.

In Renkum wordt immers sedert 1814 (van toen lopen eerst de kerkelijke notulen) de ambtsjonkersbank ten voordeele van de kerk verpacht. De eigendom van beide én te Rheden én te Renkum is daar nimmer door het burgerlijk bestuur betwist.

Maar, zal men vragen, wat is er dan van een titel van eigendom bij ons burgerlijk bestuur? 't Is een extract uit de notulen van kerkvoogden, houdende een aanwijzing om gebruik te maken van plaatsen waarvan de eigendom nog moest worden bewezen of gesustineerd (= *beweerd*) werd. De ondergeteekende, alhoewel geen rechtskundige, kan aan dat stuk geen gezag als titel van eigendom toekennen. Ziet hier hoe dit stuk ontstond.

Bij de invoering der nieuwe kerkelijke verordeningen werd al dadelijk door het provinciaal college van toezicht op de kerkelijke administratie in Gelderland bij missive van de 10 maart en 26 mei 1825 gevraagd welk gebruik hier werd gemaakt van zekere ambtsjonkersbank. 't Schijnt dus dat voornoemd college met de zienswijze van ondergetekende geheel overeenstemde. Heren kerkvoogden ('t zij met alle eerbied gezegd) schenen met die zaak verlegen, en ongelukkig was de toenmalige heershou Du Bois onder hun getal. Die heer was gehuwd met eene nicht (niece) van de laatste ambtsjonker. Zijn vrouw en vrouws moeder hadden reeds als kinderen van die bank gebruik gemaakt. ZEd. occupeerde toen, met nog slechts één lid des bestuurs

die bank. Moest ZEd. eens alles toegeven in de ambtsjonkersbank of in de scholtenbank zitten?

Het antwoord aan het provinciaal college werd uitgesteld tot een gecombineerde vergadering van kerkvoogden en notabelen en d.d. 27 juni 1825 geantwoord: dat de heer schout, als kerkvoogd in deze vergadering tegenwoordig, verklaard heeft dat er behalve de ambtsjonkersbank nog drie banken, ieder van vier zitplaatsen in de kerk waren. 't Waren oorspronkelijk slechts twee banken, ieder van drie plaatsen, bekend onder den naam van scholten-, ontvangers- en dominésbanken, en dat ZEd niet kon toegeven dat kerkvoogden over die plaatsen eigendunkelijk zouden disponeren, omdat dezelve door ambts-jonkeren op gemene kosten waren daargesteld (zou de goede man niet geweten hebben of zich niet hebben willen herinneren dat die heren tot het maken van alle banken verplicht waren en dit steeds deden?), maar dat ZEd. bij nader inzien en als bij oogluiking zou gedogen dat de scholten-, ontvangers- en dominésbank ten voordeele der kerk kon-den worden verhuurd, mits dat dan de ambtsjonkersbank zou blijven ten gebruike van het plaatselijk bestuur ('t viel ZEd. naar 't schijnt moeilijk van dat plaatsje te scheiden). Dat kerkvoogden in dezen handelende met overroeping van notabelen, zich nochtans onbevoegd achten tot het nemen van eenig bepaald iets afdoend besluit en derhalve het provinciaal college verzochten om voorlichting hoe in deze te handelen.

Bij een missive van het provinciaal college d.d. 20 september 1825 werd medegedeeld dat dit college genoeg kon nemen met het aanbod van de heer schout, om de scholten-, ontvangers- en dominésbanken ten voordele der kerk te verhuren, maar dat wat aangaat de ambtsjonkersbank, onverminderd het recht van eigendom aan de kerkelijke gemeente of onverminderd de gepretendeerden eigendom bij het burgerlijk bestuur, zoo dit laatste van dezelve wilde gebruik maken, voor iedere zitplaats een behoorlijke retributie zou betalen aan de kerkelijke administratie.

Hierop besloten kerkvoogden het eerste punt der mededeeling (verhuring der vier banken) aan te nemen; maar het tweede punt, de ambtsjonkersbank, stof opleverende tot nadere deliberatie, werd uitgesteld.

Later werd over de zaak niet meer gesproken, althans niet meer officieel, maar zeker is het dat, zo de heer Du Bois, gehuwd als ZEd. was met de kleindochter van Van Till, toen niet schout én kerkvoogd tegelijkertijd geweest was, de zaak een geheel andere wending zou hebben genomen en toen beslist geworden zijn.

Toen nu in 1830 de kerk inwendig werd vernieuwd gaven de heren kerkvoogden het hiervóór genoemde bewijs af.

Na al het aangevoerde verkeert de ondergetekende in de overtuiging dat de bedoelde banken kerkelijk, geenzins burgerlijk eigendom zijn en stelt voor dat het de edelachtbare Raad der gemeente van Brummen moge behagen te verklaren dat deze voor immer renuncieert aan (= af-stand doet van) alle gepretendeerde rechten op die banken en dezelve in vrije eigendom verklaart der kerkelijke gemeente van Brummen. Matth. 22 vs. 21."

Aan het slot van zijn relaas verwijst Viehman naar een bijbeltekst waarin het gaat over het geven aan God wat Godes is en de keizer wat des keizers is. Het was wel een beetje te verwachten dat het verhaal op zo'n "bijbelse" conclusie zou uitdraaien. Zoals ik aan het begin al aangaf is de hele kwestie pas in 1859 definitief geregeld. De scholtus-, ontvangers- en domineesbanken werden toen eigendom van de kerk, de ambtsjonkersbanken eigendom van de burgerlijke gemeente (die ook nog f 600,00 moest bijbetalen). In 1920 stond de gemeente deze tegen een jaarlijkse vergoeding van f 70 weer ter verhuring af aan het kerkbestuur. Uiteindelijk werden ze in 1938 definitief overgedragen tegen een vergoeding ineens van f 100. Bij de vaststelling van dit bedrag hield de raad er rekening mee dat de gemeente niet financieel had bijgedragen aan de een jaar eerder uitgevoerde verbouwing van de kerk.

J.A. de Ruiter

(eerder verschenen als aflevering 6/7 over dit onderwerp in het Brummense kerkblad "De Wegwijzer"; wordt vervolgd)

HUIZE "RHIENDERSTEIN" TE RHIENDEREN BIJ BRUMMEN

Wanneer we de kadastrale kaart van Brummen, sectie E, tweede blad, uit het jaar 1832, opslaan, dan zien we uiterst rechts op dat kaartblad een huis aangegeven, waarbij de naam "Zonnehof" staat vermeld. De landmeter heeft - zoals wel vaker gebeurd is - de naam onjuist aangegeven, want dat huis droeg de naam van "Zomerhof".

Uitsnede van de kaart van De Man.

Bij de pijl het gebouwencomplex, waar later Radeland, omgedoopt in Rhienderstein, zou verrijzen. Schuin onder dit huis is de aanleg van de Engelenburg te zien met de bossen en waterpartijen. Hieruit blijkt al, dat Zomerhof niet veel voorstelde.

In de familie Beijnen, de op één na laatste particuliere eigenaar van het landgoed, circuleert het verhaal dat op de plaats van het huidige Rhienderstein vroeger een zomerverblijf moet hebben gestaan van de bisschoppen van Trier. Onmiddellijk rijst dan de vraag: wat hadden die bisschoppen te zoeken op het territoire van de hertogen van Gelre? Zoiets zou in die tijd toch volslagen onmogelijk geweest zijn? Een dergelijk buitenverblijf wordt nergens vermeld in oude stukken en op de kaart van M.J. de Man, die van 1802 tot 1812 de Veluwe in kaart gebracht heeft, is op de plaats van het huis niets anders te vinden dan een paar verspreid staande gebouwen; naar alle waarschijnlijkheid een boerderij met bijgebouwen. Van een parkaanleg, eventueel met waterpartijen o.i.d., valt niets te bespeuren.

Toch bevat iedere overlevering meestal wel een kern van waarheid en dat moet in het onderhavige geval ook wel zo zijn. Want wat wil het geval? Van oudsher had de Sint Salvator-abdij te Prüm veel bezittingen op de Veluwezoom en vooral in Voorst en Brummen, die ressorteerden onder de Hof te Voorst. Die abdij te Prüm ligt in de Eifel en daarmee in het bisdom Trier, en die omstandigheid zal aanleiding hebben gegeven tot de vorming van de mythe van het zomerverblijf van de bisschoppen van Trier!

Uit het leenregister van de Sint Salvator-abdij vernemen we, dat er in 1465 sprake is van een goed "Zoemers", toebehorende aan Johan Zoemer, welk goed hem "angestorven is van dode Henrick Zoemers, syns ohems (oom)" en in 1502 blijkt genoemd goed te behoren aan Heynrick Somer. De naam wordt dus op verschillende manieren geschreven, hetgeen niet vreemd is in die tijd. Heynrick, of zijn opvolger, heeft zich van het goed ontdaan, want omstreeks 1510 behoort het leen aan Andries Schimmelpenninck. De reden van deze overdracht is niet bekend, maar vermoedelijk hebben de Somer's in geldnood verkeerd en was Andries hun geldschietter. Bekend is dat leden van de familie Schimmelpenninck nogal eens geld uitleenden tegen onderpand van grond en dat zij de eigendom van een goed wel eens op hun naam lieten overschrijven, indien de geldlener niet aan zijn verplichtingen kon voldoen. Een opvolgende lijst van eigenaren is helaas niet samen te stellen; in 1564 behoort "Dat Sommersguet" aan Steven Bentinck en in 1609 aan Henrick Bentinck. Zowel de Schimmelpenninck's als de Bentinck's behoorden tot het Zutphens stedelijk patriciaat en we mogen aannemen dat het goed nooit meer dan een boerderij zal zijn geweest, waarvan zij de pachtopbrengsten genoten. Mogelijk was er een z.g. landheers- of jachtkamer aan vastgebouwd. Omstreeks 1621 moet het goed uit de leenband ontslagen zijn, zodat verdere aantekeningen in het leenregister ontbreken. In 1832 bestaat er dus een goed "Zomerhof" en dat moet haast wel identiek zijn aan het "Sommersguet". In genoemd jaar is eigenaar Theodorus Franciscus Ignatius baron van Wijnbergen, die in 1829 - mogelijk met gebruikmaking van het muurwerk van een reeds bestaand huis - het tegenwoordige huis gebouwd moet hebben, aan welk feit een windwijzer met het jaartal 1829 herinnert. Dat huis noemde hij "Radeland", naar een gelijknamig goed bij Doesburg, waarmee één van zijn voorvaders in 1392 was beleend, maar dat al in 1553 uit de familie was geraakt.

Bij het Brummense huis Radeland behoorde zo'n 45 hectare land en baron Van Wijnbergen verkocht "Het landgoed vroeger Zomerhof thans Radelandt genaamd" in 1845 aan Dr Coenradus Gerardus Rudolphus Ontijd, in 1836 gehuwd met Anna Christina Elizabeth van Geuns. Bij de verkoop bedong Van Wijnbergen dat de naam Radeland niet mocht worden gebruikt door de nieuwe eigenaar, aangezien die naam naar zijn mening alleen maar mocht worden gebruikt door zijn eigen familie. Om die reden herdoopte Dr Ontijd het landgoed in "Rhienderstein".

Waarom Dr Ontijd het landgoed kocht, is ons overgeleverd. Hij was arts in Den Haag, leed aan reumatiek en had het advies gekregen om zich in een wat drogere

streek neer te laten. Overigens is men tegenwoordig van mening, dat het zeeklimaat juist zeer goed is voor reumapatiënten! Met zijn echtgenote is hij per rijtuig de Veluwe afgereden en bij Arnhem vonden zij het huis "Presikhaaf" (na W.O. II helaas afgebroken) en zij besloten het te kopen. Dr Ontijd had een tas met goudstukken bij zich en betaalde de koopsom contant. Reeds de volgende dag zocht de verkoper hem op en deed het verhaal dat zijn echtgenote zo onder de verkoop leed en dat hij daarom graag Presikhaaf wilde terugkopen. Dr Ontijd heeft zich laten overhalen en moest toen zijn zoektocht voortzetten.

Die vond een einde toen hij Radeland ontdekte en kocht van baron Van Wijnbergen.

Kop en schotel, met afbeeldingen van Rhienderstein, beschilderd door mevrouw Ontijd-van Geuns en gedateerd 28 november 1866

De Ontijd's hebben jarenlang op Rhienderstein gewoond. Even heeft het erop geleken dat zij in Arnhem zouden gaan wonen toen hun huisgenote, Françoise Knoote, voornemens was om in het huwelijk te treden met een zekere Twiss, die kort daarvoor weduwnaar was geworden. De Ontijd's namen haar dit kwalijk; tenslotte hadden zij zich ruim 14 jaar om haar bekommerd en, zoals mevrouw Ontijd aan haar

dochter Betsy schreef: "Als wij nu maar die groote teleurstelling te boven zijn, en zij het zich naderhand niet beklagd, een zeker en kalm geluk. Menschen die van haar hielden, en het wel met haar wezenlijk geluk meende daar zij gedurende 14 en een half jaar zoo vele bewijzen van liefde ontvangen heeft, die te verlaten voor een onzekere toekomst, want zij kent de Man nog zoo heel weinig, en dit met een lichtzinnigheid die mij nog onverklaarbaar is in een meisje van 34 jaar....". Deze regels werden neergepend in een brief van 28 maart 1861, maar in april daaropvolgend blijkt het huwelijk te zijn afgeketst, zodat alles bij het oude kon blijven. De verhuizing naar Arnhem ging niet door en men bleef op Rhienderstein wonen.

In het najaar van 1861 kreeg Dr Ontijd te maken met de voorgenomen aanleg van de spoorlijn Arnhem - Zutphen en de perikelen die daaraan verbonden waren. Die spoorlijn zou dwars door zijn oprijlaan gaan en dreigde zodoende de toegang tot zijn huis af te sluiten. Hierdoor kreeg mevrouw Ontijd veel stof tot schrijven aan haar dochter en op 4 oktober schrijft zij - naar aanleiding van het bezoek van twee afgevaardigden van de Staat der Nederlanden - haar dochter: "Papa verzocht hun boven op de studeerkamer te komen waar zij de kaart lieten zien. Het wordt een heele breedte, veel

meer als wij gedacht hebben. Bij ons 40 El breed en 78 duim opgehoogd en aan de Engelenburgsche allee waar het stationsgebouw komt 50 El en 2 El opgehoogd. Het terrein van het stationsgebouw loopt bijna tot aan de schuur van Mev: van Walree (eigenares van Klein-Engelenburg) waar ook een oprijd naar het station komt om de inwoners aan deze zijde van het dorp te gelieven, dus dit komt zoo goed als wij het maar kunnen wenschen. Het schijnt een groot station te worden. Over de condities van de onteigening is nog niet gesproken, zij komen Dingsdag weder, nu heeft Papa voorlopig reeds een uitdrukkelijke voorwaarde gesteld die van veel belang is, dat wij altijd een regt (en geen vergunning) hebben van een overgang over de spoor, daar wij anders van de straatweg zoude zijn afgescheiden, dit zal de Heer Verstege (eigenaar van Den Bosch in Leuvenheim) ook als uitdrukkelijke conditie stellen: en dan zal Papa nu nog eens op zijn gemak de schade en ongerief berekenen, en daarvoor een billijke schadevergoeding eischen, ...".

Dit recht van overgang hebben de andere landheren, door wiens buitenplaatsen de spoorlijn zou gaan, eveneens bedongen en dat verklaart de aanwezigheid van de vele onbewaakte overgangen destijds, die velen zich nog wel zullen kunnen herinneren. Gezien het feit dat in de laatste jaren meerdere van die overgangen zijn afgesloten, kan men stellen dat het destijds bedongen "regt" toch niet zo "eeuwig" is gebleken. Ook die van Rhienderstein is buiten gebruik gesteld.

Op 12 maart 1877 overleed Dr Ontijd op Rhienderstein; zijn echtgenote overleefde hem bijna tien jaar en stierf op 3 februari 1887. Rhienderstein kwam aan hun dochter Elizabeth Ontijd, de Betsy aan wie de hierboven aangehaald brieven waren gericht, die op 16 oktober 1856 te Brummen in de echt verbonden was met haar achterneef Dr Wolfert Abraham Johannes van Geuns. Zij woonden in Den Haag aan de Koninginnegracht 15 en hebben Rhienderstein aangehouden als zomerverblijf. Daar overleed Wolfert reeds op 27 augustus 1891; zijn echtgenote overleefde hem 24 jaar en overleed in Den Haag, waar zij ook was geboren.

In 1877 hadden zij de thans nog bestaande, helaas naderhand verknoeide, oranjerie laten bouwen, waaraan een gevelsteen herinnerde, waarop de namen van hun drie kinderen staan vermeld, t.w. Anna Christine Elizabeth (1868), Johannes Rudolphus (1870) en Jacob Eliza Catharinus (1872) van Geuns en de datum 15 augustus 1877.

Aangezien de beide zoons hun werkzaamheden elders hadden, vererfde het landgoed op de dochter, Christina genaamd, die in 1892 gehuwd was met Christiaan Beijnen. Toen mevrouw Beijnen in 1935 overleed, liet zij Rhienderstein na aan haar zoon Ir Laurens Rijnhart Beijnen, die er op 23 september 1896 was geboren. Op 1 september 1925 was hij in de echt verbonden met Magaret Mac Cullough Patten Yeanan, Amerikaanse van nationaliteit.

Laurens Beijnen was eigenaar van de zeefplatenfabriek "Veco" te Eerbeek. Hij weigerde om voor de Duitse bezetter te werken, waarop zijn fabriek moest worden stilgelegd. Dat had tot gevolg dat er niets meer verdiend werd en bovendien hield hij zijn werknemers zoveel mogelijk aan het werk om te voorkomen dat ze in Duitsland

dwangarbeid moesten verrichten. Dat betaalde hij uit eigen zak, maar hierdoor zag hij zich wel genoodzaakt om Rhienderstein te verkopen en in 1943 werd Arend Jan Schoolderman eigenaar. Tegen de zin van de nieuwe eigenaar bleven de Beijnen's het huis als huurder bewonen, maar in 1944 werd het huis door de bezettende macht gevorderd, die er uitgebombardeerde Duitse kinderen in onderbracht. De inboedel van de Beijnen's werd opgeslagen op de zolders van de "Quasenbosch" (thans de Michaëlshoeve), terwijl zij zelf onderdak vonden in de boerderij van "Reuversweerd", het z.g. "olde huus". Lau Beijnen, zoals hij door zijn vrienden genoemd werd, was een belangrijke figuur in het Verzet en was niet op Reuversweerd, maar elders ondergedoken, maar toen hij hoorde dat Reuversweerd beschoten was, heeft hij zich daarheen begeven om te zien hoe zijn familie het maakte. Zijn ongerustheid is hem noodlottig geworden. Met zijn vriend Johannes Galenus Willem Hendrik baron van Sytzama (eigenaar van zowel de Quasenbosch als van Reuversweerd) werd hij gepakt, toen een troep Nederlandse S.S. een inval deed op Reuversweerd. Met nog drie anderen werden ze naar Groot-Engelenburg te Brummen gebracht en daar opgesloten. Vier dagen later, op 13 april en vlak voor de bevrijding, werden acht gevangenen bij de gracht van het kasteel gefusilleerd, waaronder Lau Beijnen en z'n vriend Hans van Sytzama. Posthuum werd hem het Verzetskruis verleend.

Keren we terug naar Rhienderstein. Na de oorlog waren er Canadese militairen in gelegerd en in 1947 werd het huis verhuurd aan het Classicaal bestuur van de Nederlands Hervormde Kerk met de bedoeling er een bejaardenhuis te vestigen. Wat later werd het landgoed gekocht door de Daconie van de Hervormde Kerk en wel van de Vereniging "Het Nederlandsche Roode Kruis", die het op haar beurt weer van Schoolderman moet hebben gekocht.

Ook de Diaconie houdt het niet lang in haar bezit. In het voorjaar van 1965 werd Rhienderstein verkocht door de "Stichting tot Huisvesting van Bejaarden" aan de stichting "Philadelphia", die op het landgoed een inrichting tot verpleging van geestelijk gehandicapten vestigde. Binnen de organisatie van deze stichting hebben nog enige interne overdrachten plaatsgevonden, maar die zijn voor de geschiedenis van het landgoed niet belangrijk.

In feite luidde de verkoop van Rhienderstein aan de stichting Philadelphia de ondergang van het landgoed in. De weilanden vóór het huis werden getransformeerd tot sportvelden en achter het huis verrezen talloze paviljoens, waarin de patiënten verpleegd werden. Het herenhuis werd daardoor overbodig en bovendien was het nogal in verval geraakt. Afbreken kwam kennelijk niet in aanmerking, dus werd getracht het huis te verkopen en zo verschenen verkoopadvertenties in de dagbladen met o.m. de tekst: "Monumentaal huis, gelegen tussen Irenelaan en Cortenoeverseweg met ca. 4000 m2 grond, w.o. een prachtige waterpartij." Slechts 4000 m2, en zelfs het koets-huis en de oranje- behoren er niet meer bij, dus van een landgoed kan niet meer worden gesproken.

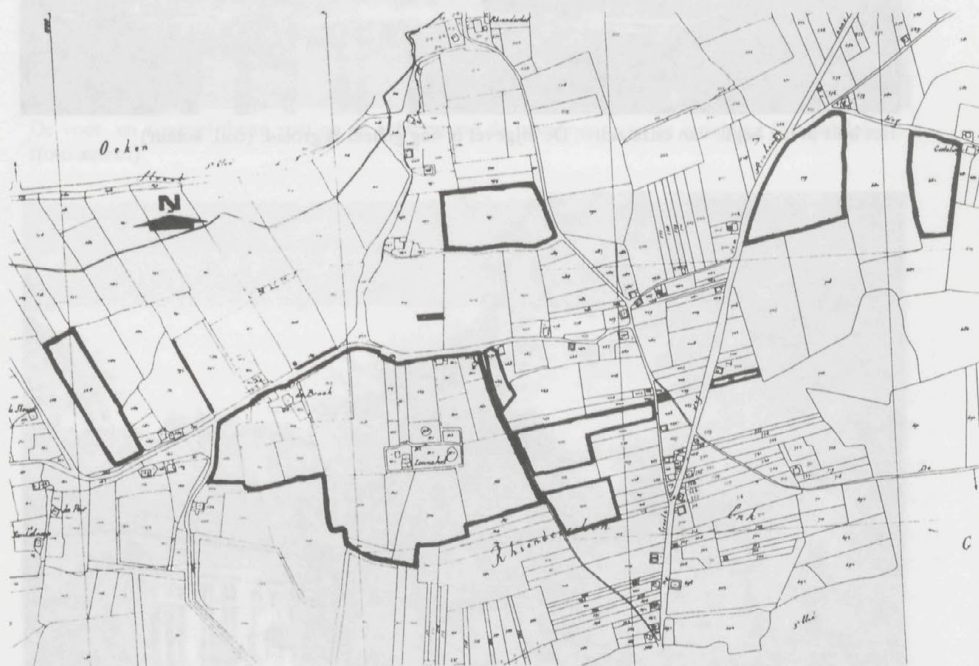
Per 31 januari 1989 werd de heer B.J.M. Harperink eigenaar, die in het huis gelegenheid geeft tot het houden van vergaderingen met een capaciteit voor maximaal 16 personen en voor recepties tot maximaal 70 personen. Ook kan het huis worden gehuurd door groepen of families voor een weekend of een week.

Enige kamers op de parterre hebben hun oorspronkelijke schoorstenen en plafonds behouden, maar voor het overige is het huis nogal mishandeld door de vorige eigenaar. De orangerie heeft een nieuwe voorgevel gekregen, die schril afsteekt tegen de vorige.

J. Harenberg

Naschrift redactie:

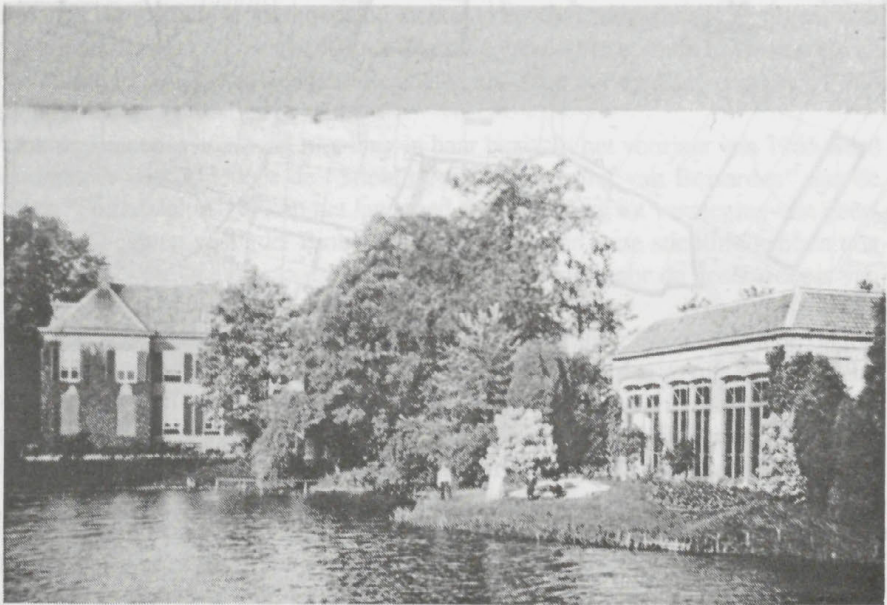
Rhienderstein staat momenteel opnieuw te koop.

Uitsnede uit de kadastrale kaart van 1832, waarop het grondbezit van baron Van Wijnbergen is aangegeven, voorzover dit dicht bij Rhienderstein is gelegen.

Het huis in het begin van onze eeuw. De zijgevel is nog geheel begroeid. (coll. auteur)

Het huis in het begin van onze eeuw, met rechts de orangerie (coll. auteur)

De voor- en zijgevel thans, met op de achtergrond de paveljoens van de inrichting "Philadelphia".
(foto auteur)

Het huis thans, gezien over de vijver met rechts de oranjerie.(foto auteur)

BOEK IN VOORBEREIDING BETREFFENDE DE OORLOG 1940-1945 IN GEMEENTE BRUMMEN

Het moment dat ik dit artikel aan de eindredacteur van "De Marke" aflever, valt ongeveer samen met het in concept gereed komen van het boek over de oorlogsjaren in de gemeente Brummen. Het moet begin 1995 op de markt zijn, het jaar waarin geheel Nederland zal herdenken dat vijftig jaar geleden het einde van de Tweede Wereldoorlog werd gevierd. *Gevierd* werd het destijds inderdaad, maar de rouw en de verbittering overheersten. Op ongeveer 300 dicht betypte pagina's heb ik getracht de wezenlijke punten uit dit gruwelijke tijdvak voor het voetlicht te brengen.

Schaarse documenten

Als men een gemiddelde oudere inwoner van de gemeente Brummen vraagt, of hier in de oorlog veel is gebeurd, dan is steevast het antwoord: Nee, met uitzondering van de laatste dagen ervan is de oorlog aan Brummen/Eerbeek tamelijk rustig voorbijgegaan. Met die simpele gedachte dook ik twee jaar geleden - ik zat net in de Vut - de geschiedenis in. Gedurende het eerste jaar heb ik geen letter opgeschreven, alleen maar research gepleegd. De documenten leken schaars in aantal, maar voorzover ze in het gemeentearchief voorradig waren, werden ze welwillend door de archivaris ter beschikking gesteld. Een groot deel van de geschiedenis van de oorlogsjaren in Brummen is overigens in de archieven in het Rijksarchief te Arnhem te vinden, maar ondanks een volle dag "graven" aldaar, kon ik er vrijwel niets uit te voorschijn halen. Voor een doorsnee onderzoeker als ik toch ben, lijkt dat archief ondoordringbaar. Zoeken naar een speld in de hooiberg!

Jodenverraad

Veel meer succes had ik op het Ministerie van Justitie in Den Haag, waar me - aanvankelijk onder belofte van diepste geheimhouding - documenten werden getoond van vlak na de oorlog. Het betrof processen-verbaal van vrijwel alle mensen die bij het "jodenverraad" in Brummen waren betrokken, benevens de processen-verbaal van het drama Groot Engelenburg, waarbij acht mensen zijn gefusilleerd. Dit zijn de twee meest tragische gebeurtenissen uit de oorlog, waarvan in het boek voor het eerst de ware feiten aan het licht zullen komen.

Omdat over de gefusilleerden van Groot Engelenburg toch wel wát bekend is - aan hen is immers bij het gemeentehuis een monument gewijd - zijn de vele pagina's omtrent het jodenverraad in onze gemeente wel het meest onthullend. In totaal heeft dit negentien mensenlevens gekost. Daar staat de enigszins verzachtende factor tegenover dat relatief veel joodse medeburgers hier een gastvrije schuilplaats hebben gevonden. Via een interview vernemen we tot in details hoe twee teenagers - broer en zuster - tweeëneenhalf jaar op een Brummens bovenkamertje "gevangen"

hebben gezeten. Ze overleefden de oorlog en onderhielden gedurende hun verdere leven een band met hun *schuil*-ouders van toen. Een ontroerend verhaal.

Tragisch liep het af met twee joodse vrouwen uit Rotterdam - beiden in de veertig - die in het vakantiecamp Coldenhove (Eerbeek) ondergedoken zaten, maar bij een *razzia* van de Sicherheitsdienst "gepakt" werden. Eén van de vrouwen had die fatale afloop voorzien, en nam cyaankali in. Zij wilde niet levend in handen van de nazi's vallen. Mede dankzij grondig archiefonderzoek van streekarchivaris Jan de Ruiter is aan het licht gekomen welke vrouw dit was en welke omstandigheden in het spel waren. Haar zuster kwam enkele maanden na de arrestatie in Auschwitz om het leven.

Dagboeken

Je kunt een geschiedschrijver nergens gelukkiger mee maken dan met dagboeken uit de door hem behandelde periode. In totaal kreeg ik vijf van die kostbare *Fundgruben* in handen. De belangrijkste hiervan was het dagboek van gemeente-architect Oepke van de Broek. Het meest tragische dagboek was dat van een groep jonge joodse onderduikers in Voorstonden, die de oorlog niet zouden overleven.

Geleidelijk bleek het idee dat het schrijven van een boek over Brummen 1940-45 een bescheiden taak was, een illusie te zijn. De tweehonderd mensen die ik interviewde - waarvan honderd langdurig - leverden vele boeiende verhalen op. Daarbij kwam dat ik in een later stadium moest afzien van het aanvankelijk plan om alleen Brummen te behandelen, mijn woonplaats. Natuurlijk moest ik de gehele gemeente voor mijn rekening nemen, vonden mensen om mij heen. Terecht, want bij nader inzien bleek ook in Eerbeek veel te zijn gebeurd. In het te verschijnen boek wordt voor het eerst de april/mei-staking 1943 voor wat betreft Eerbeek uitgelopen, welke o.a. geleid heeft tot de fusillering van papierfabrikant Dirk van Vreeswijk.

Je hoort oorlogsgeschiedschrijvers vaak klagen over te weinig medewerking van instanties en van mensen die bij affaires in de oorlog nauw betrokken waren. Ik heb die ervaring niet! Slechts één à twee procent van de benaderde mensen weigerden medewerking. Wél kreeg ik desgevraagd een mooie en informatieve brief van staatssecretaris Jacques Wallage, wiens joodse moeder in Eerbeek ondergedoken is geweest.

Hoewel archiefbronnen onmisbaar feitenmateriaal aan het licht hebben gebracht, wordt driekwart van het boek ingenomen door *oral history*: interviews met oudere inwoners van Brummen en Eerbeek, die de terreur en het verzet ertegen aan den lijve hebben ondervonden. Het voordeel van *oral history* is dat men een zeer levendige, persoonlijke stijl krijgt. Het oorlogsboek wordt dan als het ware door de mensen zelf verteld. Het nadeel van interviews - foutieve herinneringen bij sommige mensen en omstandigheden - heb ik ondervangen door uitspraken zoveel mogelijk bij anderen te *checken*. Dit deed ik vooral bij belangrijke en heikle onderwerpen.

Je krijgt hierin ook ervaring. Er zijn mensen met een bijna fotografisch geheugen, bij anderen proeft men al dadelijk dat ze op het verkeerde (geheugen)spoor zitten. Er

is bijvoorbeeld een "incident" in Brummen gebeurd - de schietpartij bij het postkantoor in 1944 - waarover ik meer dan dertig mensen gesproken heb, die er bovenop gestaan hebben. Evenwel, er kwam een mozaïek van tegenstrijdige uitspraken naar voren. De meesten hadden zelfs niet gezien dat hier zes of zeven doden (krijgsgevangenen gemaakte parachutisten van de Slag om Arnhem) of zwaargewonden waren gevallen, terwijl mij naderhand uit Engelse documenten (én uit de woorden van enkele incidentele Brummense getuigen) keihard bleek dat dit toch het geval is. Schrijver dezes is voornemens aan het gemeentebestuur voor te stellen om in 1995 bij het postkantoor een herdenkingsplaquette aan te brengen.

Eerste en laatste dag van de oorlog

De opbouw van het boek is *thematisch*, dus geen dorre chronologische opsomming van feitjes. In totaal zullen er ruim dertig grote onderwerpen aan bod komen. Enkele zijn in het voorgaande reeds genoemd. Andere zijn: het verzet door de Ondergrondse, het optreden van de NSB, de terreur van de TODT, de opvang van de evacuées, de voedselvoorziening, het optreden van de politie. Uiteraard zijn ook belangrijk de eerste en de laatste dag van de oorlog, respectievelijk 10 mei 1940 en 15/16 april 1945. Ze komen uitvoerig voor het voetlicht.

In principe sluit het boek met de Bevrijding in april 1945 af, maar een aantal zaken die nadien nog doorwerken, worden in een slothoofdstuk belicht. Dit zijn bijvoorbeeld kwesties rondom burgemeester en gemeentesecretaris, die destijds beiden hun functie voortijdig hebben beëindigd.

Hoewel spaarzaam, zit er ook enige humor in het herdenkingsboek. Als een Duitser aan een Brummenaar de weg *nach Arnheim* vroeg, dan antwoordde deze stellig en met een krachtig opgestoken wijsvinger richting Zutphen: *Immer gerade aus!*

P.H.L. Willemsens, Brummen

PS. In dit stadium is het nog mogelijk om aanvullende gegevens te verwerken (leve de PC!). Mensen die over vitale informatie of goede foto's beschikken, vinden bij mij een zeer gewillig oor. Tel. 05756-2571.

125 JAAR GELEDEN IN MARKE-DORPEN (II)

In de dorpen die tot de gemeente Apeldoorn behoren heeft zich ruim 125 jaar geleden heel wat afgespeeld. In oude kranten en bekendmakingen staat hier veel over te lezen. Uit de jaren 1862 - 1871 de volgende feiten:

Gezelligheidsleven

Op 2 oktober 1862 was er kermis in Loenen. Er was mastklimmen, vogelschieten enz. Tevens uitdeling van broodjes, waarvoor enige ingezetenen op een intekenlijst geldelijk hadden bijgedragen.

Op 11 oktober 1862 was er kermis in Beekbergen. Tot de vermakelijkheden behoorde vogelschieten met de buks. Een paar jaar later, op 19 oktober 1867, heeft H. Rouwenhorst het koningsschot gelost. Hij heeft mej. G. Stoer tot koningin gekozen. De jeugd heeft zich vermaakt met pijl en boog, zaklopen, ringsteken enz, waarmee 'doelmatige' prijzen gewonnen konden worden.

Gezondheidszorg

Onder de schooljeugd heersten besmettelijke ziekten. In Oosterhuizen leden op 18 maart 1871 veel kinderen aan de mazelen. Van de 140 leerlingen waren er nog maar 25 op school.

Twee inwoners van Beekbergen waren door pokken aangetast. Omdat beiden op een papierfabriek werkten, achtte men het niet onwaarschijnlijk, dat de besmetting was overgebracht door de lompen die in de fabriek verwerkt werden.

Een paar maanden later opnieuw een geval van pokken in Beekbergen. Nu bij een werkman van een papierfabriek in Ugchelen. In juni werd melding gemaakt van een uitbreiding van de pokkenepidemie. Enkele gevallen hadden een dodelijke afloop. In het gezin van evangelist Velthuizen overleed een kind aan die ziekte. Het werd met 'de gewone plichtigheid op oud-Beekbergsche wijze begraven'.

De hond van een logementhouder in Beekbergen werd door hondsdolheid aangetast en viel mensen en honden aan. De politieagenten Piepenbroek en Van de Betuwe schoten nog dezelfde dag de hond dood en ook nog zes andere honden die er van verdacht werden door de dolle hond gebeten te zijn.

Nieuwe benamingen

Met ingang van 1 januari 1870 waren nieuwe benamingen voor maten en gewichten wettelijk voorgeschreven:

Ned. el	werd	meter
palm	„	decimeter
duim	„	centimeter
streep	„	millimeter
bunder	„	hectare
wisse	„	stère of m ³
vat of mud	„	hectoliter
schepel	„	decaliter
kop	„	liter
maatje	„	deciliter
vingerhoed	„	centiliter
pond	„	kilogram
ons	„	hectogram
lood	„	decagram
wigtje	„	gram
korrel	„	decigram

Gifmoord

Een poging tot gifmoord deed Grietje Wilbrink uit Beekbergen. Zij trachtte Albert Beekman met rattekruid te vergiftigen. Beschuldigd van medeplichtigheid werd in 1862 veldwachter G. Donlow uit Beekbergen die 1 1/2 jaar in ongeoorloofde gemeenschap met de vrouw geleefd had en die het rattekruid gehaald zou hebben.

G. Schut uit Beekbergen kreeg van de koning bericht dat hij een gevangenisstraf van 14 dagen niet behoefde uit te zitten. Een vrouw en haar dochter in Beekbergen werden in 1866 op verdenking van kindermoord gearresteerd maar later weer op vrije voeten gesteld. Ook een man, verdacht van brandstichting, werd vrijgelaten.

Een dienstmeid werd ter dood veroordeeld wegens poging tot brandstichting. Zij zou onheus zijn behandeld door haar meesteres en probeerde daarom het huis in brand te steken. Zij schrok van haar daad en alarmeerde de bewoners, waarna het vuur spoedig kon worden geblust.

Predikanten

In 1862 was het moeilijk een predikant te vinden om in Hoenderloo te gaan preken. Hoenderloo lag toen midden op de heide, een uur gaans van de openbare weg en slechts te bereiken langs bijna onbruikbare wegen.

Aan de Woudweg in Klarenbeek werd het N.H. Evangelisatiegebouw Bethlehem gebouwd.

Nadat een commissie was gevormd met het doel een kerk en predikantswoning te stichten in Het Achterveld van de buurt Oosterhuizen (nu Klarenbeek), kreeg deze de medewerking van Baron Schimmelpenninck van der Oye. Men maakte plannen voor een kerk of lokaal.

Eind 1862 werd het gebouw ingewijd voor het houden van godsdienstoefeningen en het geven van godsdienstig onderwijs. Het gebouw kwam te liggen aan de in aanleg zijnde weg van Lieren naar de Zweep en werd door Ds. Buytendijk ingewijd.

Op 15 augustus 1864 nam de hervormde gemeente Loenen afscheid van Ds. H.F. Waller wegens beroep naar Steenwijk. Hij werd opgevolgd door J.C. Montijn.

Het orgel in de hervormde kerk te Loenen werd op 20 augustus ingewijd. D. Jas van Eerbeek voerde het woord.

Notaris

In 1863 kreeg H.C. ter Maat bij Koninklijk Besluit te horen dat hij benoemd was tot notaris met als standplaats Loenen.

H.M. Voorthuizen volgde deze notaris in 1866 op. In 1869 vertrok H.M. Voorthuizen van Loenen naar Beekbergen. Nadien is er in Loenen geen notaris meer gevestigd geweest.

Op 10 mei 1862 was er een feestelijke inwijding van de nieuwe school en onderwijzerswoning in de buurtschap Oosterhuizen. De school had 130 leerlingen. De oude school werd afgebroken. In Beekbergen werd geklaagd dat de 200 leerlingen

van de school 'ingepakt zitten als haringen in een ton'. Er waren zelfs niet genoeg zitplaatsen. Men vreesde dat dit schadelijk was voor de gezondheid van de kinderen en de gemeente kreeg verwijten dat er niet gezorgd was voor uitbreiding van de school. In de zomer bleek de school groot genoeg te zijn.

Waterrad

De bejaarde landbouwer D.G. van de Brink uit Oosterhuizen zat op 2 november 1861 op een kar beladen met brandheide. Toen het paard van het voorbijrijden van de diligence op de Straatweg bij de Hagenbrug schrok, maakte het zich los zodat de man boven van de kar op de straatweg terecht kwam. Hij bezeerde zich zodanig dat hij onmiddellijk overleed.

Bij het stellen van een waterrad aan de Kopermolen van Krepel in Klarenbeek werd B. Hulleman door een ongelukkig toeval onder het rad verpletterd.

In 1866 liep in Beekbergen een 'beurzensnijder' (oplichter) rond die herkenbaar was aan een bijzondere, door hemzelf gemaakte muts.

Turfschipper Teunissen en zijn vrouw waren op 28 maart 50 jaar gehuwd. Zij kregen 10 kinderen. Zij waren te arm om een feest te geven, maar enkele schippers en bekenden hielpen hen met een gift.

Bij het nieuwjaarschieten schoot iemand uit Klarenbeek zich in de hand. Elf dagen later overleed hij aan de gevolgen.

In 1871 kreeg een zeug van de Wed. B. tien biggen en een hond. Het hondje, dat dood ter wereld kwam, was volkomen geschapen en geleeke in alle delen op een overleden hondje van de weduwe. Men zei dat het varken door de hond onverwachts in de neus was gebeten en toen hevig schrok.

(Uit: Kroniek van Apeldoorn)

Martien Kobussen

ONTGINNING LOENERMARK: WERKVERSCHAFFINGSPROJEKT IN JAREN DERTIG

De Koninklijke Heide Maatschappij heeft een groot aandeel gehad in de ontginning van woeste gronden in ons land. Anno 1994 willen natuurbeschermers graag de klok terugzetten. Er bestaan serieuze plannen om het oerbos het Beekbergerwoud weer aan de natuur terug te geven.

In 1888 werd de Heidemij opgericht om gronden voor de landbouw te verwerven om de economie in de crisisjaren omhoog te stuwen en werk te creëren voor de duizenden werklozen. Overal in het land werden projecten ter hand genomen. In de jaren dertig begon de Heidemij met het voormalige markegebied de Loenermark in Loenen.

Gebruiksrecht

Eigenares van deze gronden was de gemeente Apeldoorn. Het gebruiksrecht kwam evenwel vanouds aan de gezamenlijke inwoners van Loenen toe, doch in 1931 heeft de gemeente Apeldoorn dit gebied afgekocht, waarna zij de handen vrij had om met de Loenermark te doen wat zij wilde.

In 1993 gaf de gemeente Apeldoorn het gebied van ruim 1200 hectare weer in erfpacht af aan Het Geldersch Landschap.

Aan de Heidemij is toen eerst opgedragen om een bebossingsplan op te maken en vervolgens in werkverschaffing dit terrein met de spade gereed te maken voor de aanplant. Zoals toen gebruikelijk bij dit soort werkzaamheden werd alles in "accoordarbeid" verricht, dus niet in uurloon. Hoofdzaak was natuurlijk grondverzet, maar ook werd gemeentecompost aangevoerd voor bemesting.

Zaden

Men zag nu het wonderlijke geschieden dat er met dit afval allerlei zaden meekwamen, zodat men het eerste jaar veel tomaten te oogsten kreeg! Ook stond het op de aldus bewerkte terreinen vol bloemen, waaronder de slanke toortsen van de paarse en witte *Digitalis* (vingerhoedskruid) een voorname plaats innamen.

Dankzij het gebruik van compost kon op veel van deze nieuwe gronden een eenzijdige beplanting met grove den vermeden worden. Direct werd een gemengd bos uitgeplant, met els en lupine ertussen voor de stikstofvorming. Al dit werk werd zoveel mogelijk verricht zonder materiaal van buitenaf, want het doel was natuurlijk om de middelen zoveel mogelijk te besteden aan arbeidsloon. Daarom werden ook de benodigde jonge pootboompjes in hoofdzaak in eigen beheer gekweekt in speciaal tot dit doel aangelegde bedden, ten dele in de bossen en voor het overige op andere punten in de gemeente.

Wegen en paden

Ook de wegen en paden, die dit uitgestrekte gebied weldra voor het publiek zouden ontsluiten, werden aangelegd met ter plaatse gewonnen bouwstoffen. Eerst werd het wegdek voorzien van een laag heide, daaroverheen kwam een bedekking van leem en grint, dat ter plaatse in overvloed aanwezig was. Dikke beddingen van voortreffelijke kiezelsteen werden er in die bolle zandheuvels aangegraven. Meer dan 60.000 m³ werd er uitgehaald, ten dele voor wegaanleg of als bestanddeel in de betonfabricage. Dit werd ook door de gemeente Apeldoorn in werkverschaffing opgezet, voor de vervaardiging van rioolbuizen, trottoirbanden, tegels, heipalen, enz. Op deze wijze kon zich tussen Apeldoorn en de Loenermark een dubbel vervoer ontwikkelen: de vrachtauto's, door werkloze chauffeurs bemand, brachten stadscompost en namen een retourvracht grint mee.

Het graven van grint op de Loenermark

Een nieuwe attractie

Eind 1938 dacht men met de Loenermark klaar te zijn. Reeds in 1936, vier jaar na het begin der werkzaamheden, stond er een bos dat bijna ondoordringbaar dicht was. Hoofdzakelijk van voortreffelijke lariks en douglas, met bijmenging van allerlei soorten binnen- en buitenlandse loof- en naaldbomen. De grootbladige Amerikaanse eik deed het hier voortreffelijk, dankzij de bemesting met compost, en ook de sierlijke douglas bleek zich volkomen op zijn gemak te voelen. Hier herkende men de goede invloed van bijzondere studieverenigingen, zoals die voor bemestingsproeven

in de bosbouw en die voor het onderzoek naar exotische boomsoorten, beide van de Heidemij. Op de slechtere gedeelten, daar waar grintkoppen lagen met een dichtheid die te gering was voor afgraving, werd de minder kieskeurige grove den geplant of de nog minder eisende zee-den. Verder de Oostenrijkse en de Corsicaanse den, alsmede de laagblijvende berg-den die het voordeel heeft dat hij het uitzicht vrij laat.

Vergezichten

Aan vergezichten was in dit golvende Veluweland toen geen gebrek! Een verrukkelijk panorama spreidde zich, van de hoge ruggen gezien, naar alle kanten uit, tot ver over de IJsselvallei heen naar het Montferland en de Kleefse heuvelrij. Dankzij de gemengde en sterk gevarieerde bebossing heeft men allerlei schakeringen van groen verkregen. Daarboven werden enige fraaie plooien met heide ongerept gelaten, zodat zich hier in alle jaargetijden een boeiend schouwspel ontvouwd. Op veel plaatsen is de bodem bedekt met blauwe bosbessen of, op open plekken, met vuurrode preisselbeeren (vossebessen). Goed berijdbare grintwegen zijn aangesloten op het bestaande wegennet bij Terlet, Zilven en Loenen. En zo realiseerde de gemeente Apeldoorn, met behulp van de rijksbijdrage in de werkverschaffingslonen en met gebruikmaking van de ervaring van de Heidemij, hier een prachtig stuk natuurschoon, dat voor het nageslacht een waardevol bezit vormt.

(Bronnen: De Gulden Spade; eigen archief)

Martien Kobussen

Aanleg hoofdweg Loenemark